ВА 12(1)
В46

роична летопис

Библиоте

ИВАН ВЕНЕДИКОВ

Тайната на тракийските могили

Библиотека

Героична летопис

здателство на Националния съвет на Отечествения фронт

Библиотека **ГЕРОИЧНА ЛЕТОПИС**

Кн. 10

Векове от слава,

затулени в мрак! . . .

Ив. Вазов

Редактор Есто Везенков
Художник Вл. Паскалев
Техн. редактор Н. Панайотов
Коректор А. Байкушева
Дадена за набор на 26. II. 1968 г.
Подписана за печат на 14. III. 1968 г.
Печатни коли 4,5
Издателски коли 3,42
Формат 1/32 от 84/108
Тираж 15 100
Поръчка № 252

93 | 99 Печатница на Националния съвет на Отечествения фронт

ЛЕТОПИС
НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

ИВАН ВЕНЕДИКОВ

Тайната на тракийските могили

Година осма 1968 Книга десета

Издателство на Националния съвет на Отечествения фронт

ВА 12(1)
В46

Библиотека ВПИ - В. Търново
инв. № 31680 / 68 г.

Могилите в България

На много места в България повърхността на земята не е равна, а образува възвишения, които се означават с различни термини, най-често с българските: връх, бърдо или гръцкото рид и турското баир или чал. Никога обаче с тези думи не се означават изкуствените, т. е. натрупаните от човешка ръка възвишения. За тях народът употребява обикновено други имена, като Голямата могила, Малката могила, Червенкова могила, Арабаджийската могила, Чатал-могила и пр. Особено интересен е случаят например с Могиланската могила при Враца, тъй като на това място, намиращо се извън стария град Враца, имало селище. Жителите на това малко селище или махала се наричали „могиланците“, понеже живеели около могилата, а самата тя станала могила на могиланците, т. е. Могиланската могила. Интересно е също така, че народът, със своето здраво езиково чувство, навсякъде много точно пази това наименование само за надгробните могили, като означава с него само „полусферичния куп пръст, натрупан от човешка ръка“. То е известно и у другите славянски народи, като у сърбо-хърватите то е претърпяло една промяна, едно разместване на втората сричка пред първата, поради което то гласи „гомила“. Такива промени обикновено стават с имена, които не са ясни на народа и най-често се наблюдават при чуждите думи. Още по-интересно е обаче значението на думата „могила“ в руски език, тъй като то се отличава от българското. В руски „могила“ означава направо „гроб“, без да има значението на „възвишение“, докато за могила се употребява не славянската дума „курган“.

Дали в стария български език „могила“ е значело „гроб“, не може да се каже. Но за да се стигне до тези две значения в български и руски, трябва отдавна, преди славянските народи да се разселят в земите, в които живеят днес, в общия език, който те са говорели, думата да е означавала гроба заедно с насипаната върху него купчина пръст. Това трябва да е било още през първото хилядолетие пр. н. е., когато всички народи са имали обичай да издигат върху гробовете на своите първенци надгробни могили. Вероятно в тази отдалечена епоха и първобългарите са издигали тези земни паметници.

Един от старите български паметници, писан по време на византийското робство, тъй наречената „Апокрифна българска летопис“, предава различни стари легендарни сведения. Според този извор с приказен характер, славяните при заселването си в Североизточна България или Карвунската хора, били управлявани от един легендарен цар, наричан Слав. Той населил областта и градовете и издигнал в българската земя сто могили, поради което и бил наречен стомогилен цар. И наистина, в Североизточна България, в днешното Лудогорие, през средните векове, точно по времето на византийското робство, когато била писана апокрифната летопис, византийските писатели споменават една област, която наричат с гръцко име, което в български превод означава „Стоте хълма“. От това можем да извадим обаче само заключението, че в старобългарски думата могила е означавала само „възвишение“ поне за писателя, който е съставел този любопитен летопис.

Някои изследвачи са били толкова убедени, че старите славяни са издигали надгробни могили след заселването си в нашите земи, щото правели издирвания в някои малки възвишения, насипани от човешка ръка, за да дирят гробове. Но ясно доказателство за такива стари славянски могили досега няма. Разбира се, става въпрос за времето, когато нашият народ още не е бил приел като официална религия християнството. Още по-интересен става въпросът, като се вземе пред вид становището на други изследвачи, които поддържат, че и другият етнически елемент, който взема участие в създаването на нашия народ — прабългарите, също издигали надгробни могили. Причината за тези предположения е обстоятелството, че някои от народите, сродни с прабългарите, издигали надгробни могили. В околността на Плиска са открити надгробни могили. Освен това има един надпис от времето на българския владетел Омуртаг, който позволява да се мисли нещо подобно. Този надпис е бил намерен в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, употребен като строителен материал. Той гласи:

„Кан сюбиги Омортаг, като живееше в стария си дом, издигна преславен дом на Дунава. И като измерих разстоянието между двата всеславни дома, направих на средата могила (на гръцки — тумба). От самата среда на могилата до стария ми дворец има 20 000 растега, и до Дунава има 20 000 растега. Споменатата пък могила е всеславна. И като измерих земята, направих този надпис. Човекът, дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като разглежда този надпис, да си спомни за този, който я е направил. Името пък на владетеля е Омортаг, кан сюбиги. Дано бог му даде да преживее сто години.“

Целият този надпис винаги е представлявал една неразрешена загадка. Написан на гръцки, както всички надписи отпреди приемането на славянското писмо, той употребява гръцката дума „тумба“, която се употребява и днес в нашия език и която по това време има две значения — могила и гроб, гробница. Това е дало основание на някои изследвачи да мислят, че Омуртаг е издигнал с неизвестна цел просто една земна могила, докато други смятат, че той се е погрижил да си построи гробница, може би скрита под могила. На тази мисъл навеждат и философските разсъждения в надписа: „Човек, дори и добре да живее, умира и друг се ражда.“ Ето защо и мнозина, като смятат, че надписът е бил преместен от Плиска в Търново, дирят между Плиска и Дунава една могила, която да се намира на 20 000 растега от българската столица и на същото разстояние от реката. За тази цел е била разкопана някога и една могила при с. Свещари (старото Мумджилар), но за съжаление и в нея, както и в много други могили, е било намерено погребение от IV в. пр. н. е., което няма никаква връзка с българската история и култура.

Дали всеславната могила, която е издигнал Омуртаг, се е запазила, дали някой ден ще се открие дворецът, който той е издигнал край Дунав и по този начин ще можем по-лесно да открием и нейното място — това са въпроси, на които само случаят може да даде отговор. Надписът от Търново ясно показва, че и нашите прадеди са издигали могили, без обаче да можем да кажем сигурно какво е било тяхното предназначение. Това е, което знаем за надгробните могили у нашите прадеди.

Нам е известно обаче, че в цяла България, пък и в земите вън от нея, в цялата източна половина на Балканския полуостров, се намират наистина много надгробни могили, които принадлежат на населението, живяло в тази територия преди идването на славяните и прабългарите. Това са паметници на древните траки. По́ на запад от тях, в пределите на днешна Югославия, в Сърбия, Хърватско и Словения, има могили, издигани от илирите, още по́ на запад, по земите на средния Дунав и в цяла Западна Европа, могили са издигали келтите, докато на изток, в огромното пространство между Днепър и Енисей, прочутите кургани принадлежат на многобройните степни народи, от които най-известни са скитите. Най-сетне, в Мала Азия, това правят многобройните и най-различни народи като карите, фригите и много други. Ако по това време, през първото хилядолетие пр. н. е., славяните са били в Европа, което е почти сигурно, трябва да приемем, че и те са издигали също така надгробни могили.

Най-старите могили в България се отнасят още към втората половина на второто хилядолетие пр. н. е., когато траките се явяват вече със своя култура и почват да се развиват постепенно. Изглежда, че по това време те са се настанили в източната половина на Балканския полуостров. Последната фаза от бронзовата епоха, между 1200 и 900 г. пр. н. е., вече ни показва една ясно оформена тракийска култура. За съжаление обаче този период е все още много труден за проучване поради липсата на достатъчно материали. Във всеки случай, той представлява неделимо цяло от следващия период — от 900 до 550 г. пр. н. е. — ранно желязната епоха, когато оръжията и оръдията на труда вече не се изработват от бронз, а само от желязо. Смътна представа за живота на траките през тази епоха ни дават Илиадата и Одисеята, части от които са възникнали като отделни народни песни в VIII и VII в. пр. н. е., и в тях често се говори за траките.

Най-много сведения за живота на траките са запазени от следващата епоха — 550–270 г. пр. н. е., тъй като той е осветен от много гръцки историци, писатели и поети, които, занимавайки се с историята на древна Гърция, често правят екскурзии по необходимост и в съседна Тракия. Това е времето на най-богатите тракийски могили и на голямо богатство в Тракия. През този период едно от тракийските племена, одрисите, разпростира властта си над съседите си и създава първото тракийско царство. Неговият основател — Терес, успява да тласне бързо границите на своето царство от източните Родопи, където живеят одрисите, до бреговете на Мраморно море и до устието на Марица, на юг, на север завладява левия бряг на Дунав, където живеят гетите, а на запад — горното течение на Марица. Неговият син Ситалк прониква още по́ на запад до горна Струма. Одриското царство след почти сто години се разпада и загубва независимостта си под ударите на старите македонци. Около 348 г. пр. н. е. то пада под тяхна власт и се намира под управлението на Филип II и Александър III Велики (336—323 г.). След смъртта на Александър македонският управител на Тракия—Лизимах, се опитва да създаде от Тракия свое царство, на което се обявява за цар в 306 г. Той обаче среща силен отпор от въсталите тракийски племена под предводителството на свои царе, между които най-голяма роля играе владетелят на Розовата долина — Севт III. Голямото стълкновение на Лизимах с траките и неговото поражение от други претенденти за македонския престол довежда до изтощението на военната мощ на Тракия и в първите десетилетия на III в. и около 278 г. пр. н. е. нашествието на келтите, които живеят по средния Дунав, превръща страната в тяхна плячка. Келтите създават тук свое царство, което съществува до 216 г.

Изгонването на келтите връща свободата на траките, но те вече никога не успяват да възстановят своята култура така богата и цъфтяща, както тя е преди това. От идването на келтите до I в. от н. е. траките живеят отново разпокъсани на племена или на малки царства, в непрестанни борби помежду си. От тях се възползува Римската империя, която след завладяването на Гърция и Македония през II в. пр. н. е., в I в. от н. е. завладява земите на траките и ги организира в две провинции — Мизия и Тракия. Римската империя преустройва тракийските градове по римски образец, създава пътища, прехвърля войски, заселва колонисти от Италия и от различни други провинции, като по този начин променя облика на живота в страната. Така постепенно се изменя и етнографският състав на населението. С началото на упадъка на Римската империя от средата на III в. двете провинции стават арена на многобройни нападения от различни народи, главно сармати и готи. Големи области от Мизия и Тракия биват обезлюдени и в тях се заселва от римските императори ново население. От друга страна, Римската империя въвежда в Тракия като официални двата езика — латински и гръцки. Населението на градовете е принудено да си служи все повече и повече с тях.

През цялото това време, обхващащо повече от 15 столетия, траките непрекъснато издигат своите надгробни могили. Падат и се създават царства, променя се общественият строй, идват и си отиват завоеватели, а броят на могилите расте непрестанно. Римската власт в Тракия привлича значителна част от населението в градовете, където старият обичай да се издигат надгробни могили постепенно заглъхвал. Но винаги една част от хората оставали верни на този обичай, завещан от религията на прадедите. Новите нападения на готите, хуните, българите, славяните и аварите след IV в. допринасят още повече за оредяването на тракийското население в Мизия и Тракия, за съсипването на тяхната култура и богатство, а в началото на IV в. разделилата се вече на две Римска империя преживява дълбоки промени. С изоставянето на старите езически религии и въвеждането на християнството се нанася последният удар върху самобитността на културата на народите в тези многонационални държави. С тази промяна в живота на Източната римска империя завършват и всички по-самобитни прояви на тракийската култура, една от които е издигането на надгробни могили. Почитането на старите езически гробове е вече забранено. Старите надгробни могили се смятат за паметници на умрялата и забранена религия. Те са гробове на хора, непризнаващи християнската религия, душите на които са осъдени на вечно страдание, а паметта — на забрава и проклятие.

Най-сетне новите народи, които напират по Дунава и нахлуват в Източната римска империя, вземат връх. Славяните се заселват масово в земите на юг от Дунав през целия VII в., а в края му и българите минават и създават своя държава. Новото население възприема

от по-старото много нови представи, а заедно с тях и отношението му към надгробните могили. Вероятно така се създава и обичаят, за който ни говори Вазов в своята поема „Грамада“. За един човек, върху който тегне народното проклятие, се издига грамада от камъни. Между многобройните елементи, които са заети от древните траки и влезли в българската народна религия и митология и които я отличават по-късно от вярванията на другите славяни, този обичай на проклеване е може би далечна преживелица на тракийските надгробни могили.

Знаели ли са обаче нашите прадеди, че многобройните могили, които се намират в земята, заселена от тях, са гробове на по-старото население, живяло тук преди тях? Очевидно — не, защото в българския фолклор, в българските народни вярвания могилата не играе никаква роля. Дори — нещо, което е много интересно — могилите не заемат никакво място и в иманярския фолклор и обикновено съкровищата и приказните богатства се търсят на най-различни други места — в пещери, в усамотени кътове, при които има някакъв знак, при усамотени високи дървета, но не и в надгробните могили. В продължение на векове тези големи земни паметници са били обречени на пълна забрава и едва в ново време към тях се създава интерес, който идва с ориентирането на научните изследвания към тях.

Надгробната могила

Когато говорим за тракийските могили, не е излишно да кажем някалко думи преди всичко и за тези, които са ги издигали — за самите траки, тъй като в тези могили е погребана историята на един цял народ, изчезнал от този свят, и тъй като с откриването на всяка могила се прибавя още нещо за изучаването миналото и бита на този народ.

Първоначално траките, както много други народи, живеели разделени на племена — ние знаем имената на повече от 50, които имали почти еднакъв начин на живот и приблизително еднаква култура. Те били управлявани от своите царе-жреци, които, също както и другите европейски народи, имали в ръцете си не само светската, но и религиозната власт. В тези патриархални времена траките се занимавали със земеделие и скотовъдство и тяхната най-ранна култура, около последните векове на второто и началото на първото хилядолетие пр. н. е., не се различавала от културата на съседните им народи в долината на средни Дунав и въобще в Централна Европа. В далечното време между XII и VI в. пр. н. е. тя била все още бедна, каквато е била културата на всеки затворен в себе си народ.

Траките живеели в малки селища с подчертан селски характер, съставени от малки жилища с дворове. Семейството, както у всички народи в Европа и Мала Азия, било основано върху многоженството. Мъжът можел да има по няколко жени, които се занимавали не само с отглеждането на децата и грижите около домакинството, но също вършели и част от полската работа. Положението на жената не било завидно и изглежда тя често пъти преминавала в наследство след смъртта на мъжа си. Главният източник за прехраната на семейството била земята, която давала храна както за стадата на траките, така и за самите тях. Голяма част от нея оставала необработвана и в нея живеел много полезен дивеч и най-различни диви зверове. В това отдалечено време тракиецът ходел на лов и на война. Той не бил особено привързан към труда и към обработването на земята. В животновъдството, отглеждането на овцете и говедата било главният източник на богатството както на отделния човек, така и на цялото племе. От житните растения траките отглеждали някои видове пшеница, ръж и просо, а за облеклото си, освен вълната, използували конопа и лена. В областите, дето виреел борът, във високите планини, добивали и катран.

Мъжът в Тракия имал облекло, което най-много се доближава до облеклото на народите от Мала Азия. Той носел къса дреха и дълги панталони, къси ботуши и особен вид шапка — калпак с наведена напред висока гугла. В дъждовно време той се обличал и с ямурлук, нашарен на хоризонтални ивици, както тази дреха и до днес се прави от нашите селяни. Обикновеното оръжие на тракиеца било копието за хвърляне. Къс меч, крив нож, кръгъл или елипсовиден щит били типичните тракийски оръжия. Стрелците използували и лък с обърнати напред краища. Облеклото на жената се състояло от дълга дреха и наметало.

Колата, двуколка в планинските области и четириколка в равнините, била главното превозно средство в древна Тракия, ако не смятаме пренасянето на стоки върху гърба на животните. За търговията много голяма роля играели големите реки и морският бряг, тъй като по тях със салове могли да се пренасят големи количества стоки и дървен материал без особени усилия на далечни разстояния. Оттук идва и огромното значение на реките в древността за търговията. Широкото разпространение на коня в живота на траките стои най-много във връзка с военното дело. Както у всички народи, конят се е използвал за езда и се е впрягал в кола.

Животът на траките бил прост и в по-голям разкош живеели само техните царе. Одисеята ни описва царското жилище, построено извън селището, в някоя посветена на божествата дъбрава, където обикновеният човек поднасял своите дарове и жертви в чест на боговете. Траките почитали бога на плодородието — Дионис, богинята на лова — Артемида или Бендида, и страшния бог на войната — Арес, родината на който според гръцкото предание се намирала в Тракия. Но освен тези божества, общи за много древни народи, траките почитали и богочовеците. Това били техни царе или видни личности, които играли известна роля във формирането или реформирането на тракийската религия. Тях народът постепенно издигал до положението на богове.

В Южна Тракия такъв богочовек бил Орфей. Неговият дядо Харопс, според преданието, помогнал на Дионис, когато царят на Тракия при Хелеспонта (Дарданелите) — Ликург, сключил приятелство с Дионис привидно и се готвел да пусне уж бога да мине с войската си в Тракия, докато тайно се готвел да го убие. Харопс издал заговора на божеството и Дионис успял да се спаси и да прехвърли войската си от Мала Азия в Европа. Той хванал Ликург, убил го и властта дал на Харопс, когото научил и на религиозните мистерии. По-късно Орфей, внук на Харопс, променил тайнствата и в този променен вид те станали известни в целия древен свят като орфически мистерии. Те проникнали и у гърците, и у римляните, така че Орфей е първата личност от Тракия, известна в целия древен свят. Изглежда Орфей поставил вярата в бога Дионис във връзка с една от отличителните черти на тракийската религия — вярата в безсмъртието на душата и в рая. Траките вярвали, че човек не умира. След смъртта си той отивал в една страна, в която имало всичко в изобилие. Тази вяра била особено силна у по-северните тракийски племена, например у гетите, където мястото на прочутия тракийски певец заемал Салмоксис.

Вярата в безсмъртието на душата, взела много силни размери у някои тракийски племена, довела у тях най-своеобразни вярвания и обичаи. Така например травсите, които населявали южните склонове на Родопите, посрещали раждането със скръб. Те оплаквали новородения, на който предстоели толкова много страдания на земята, а напротив, смъртта посрещали с радост, празненства и угощения. Траките, които живеели по средна и горна Струма пък, според Херодот, имали обичай при умрелия да погребват и най-обичната от жените му. Затова тя била принасяна в жертва от най-близкия си роднина.

Обикновено, както всички европейски народи, и траките погребвали своите умрели в изкопан в земята гроб, в който поставяли или трупа му, или събраните изгорели кости, когато трупът бил изгарян на клада. Извънредно краткото описание на Херодот за тракийското погребение изглежда съвсем точно. То гласи: „Богатите се погребват така: трупа държат изложен три дена наред; първо оплакват умрелия, а след това колят различни жертвени животни и се угощават. След това го погребват, като просто го изгарят или заравят в земята. После издигат могила и устройват различни състезателни игри. При това най-големи награди се определят при единоборството според значението му.“

От тези сведения на Херодот се вижда, че надгробна могила не се е издигала на всеки, а само на богатите траки. Без съмнение това са били преди всичко царете и лицата, които са притежавали власт, първенците на племето или на формиращата се държава, образуващи в същност богатата класа. След излагането на умрелия в продължение на три дена се извършвало самото погребение и насипването на надгробната могила. Едва след като тя била готова, започвали състезанията в чест на погребания. Очевидно е, в такъв случай, че с устройването на игрите приключвало самото погребение и че могилата се е правела недалеч от селището и от други гробове с достатъчно широко място около нея за устройване на игрите. Самите игри не са били само общи, в които могли да участвуват много хора, като надбягване пеша, с коне или с колесници, но също така и единоборства, т. е. борби, в които участвуват двама състезатели, например бой с оръжие, свободна борба, бокс.

Ясно е, че издигането на могилата в същност е представлявало издигане на един надгробен паметник от пръст, който е бил предназначен да отличи гроба на определено лице от гробовете на останалите траки. Ето защо ние трябва да мислим, че около могилата са се извършвали същите обичаи и обреди, които са се извършвали и около гробовете при периодическото честване на мъртвите в определен брой дни, месеци и години след погребението, макар за това да няма никакви изрични сведения.

Изглежда, че около някои могили са ставали и тържества, и празненства, когато те са били обкръжени с особена почит. Такъв случай ни предлага описанието на гроба на Орфей в Либетра. Този град се намира в областта Пиерия, в Южна Македония, която била населена от траки. Според легендата тук се намирал гробът на Орфей. Прочутият певец и цар у траките, според преданията, разказвани в този град, бил издигнал голяма сграда, в която събирал мъжете от града и с тях извършвал религиозните таинства. Всички посветени в тайните на религията, оставяли оръжието си пред вратата и влизали в сградата. Жените им обаче били много недоволни от тези таинствени занимания на мъжете си. Те прибрали оръжието им и когато излезли от светилището, ги нападнали. Между загиналите бил и самият Орфей, който бил разкъсан на късове. Боговете, недоволни от това убийство на техния жрец, пратили за наказание глад в Либетра. За да измолят плодородие, либетрийците получили предсказание, което им заповядвало да погребат трупа на Орфей. След дълги дирения главата на певеца била намерена в една река, където не била повредена от времето и дори продължавала да пее. Тогава тя била погребана и върху гроба била издигната могила, в средата на един свещен двор. „Известно време — пише Конон, който в началото на I в. от н. е. ни разказва това предание — това място било почитано като хероон, а по-късно се наложило като светилище. Почита се с жертвоприношения и с всичко друго, с което се почитат божествата.“

Очевидно, в Либерта се явява една надгробна могила, която с течение на времето, по неизвестни причини, се е смятала за легендарния гроб на Орфей. Различни предания поставят такива гробове на Орфей на различни места. И това е съвсем естествено. Орфей заема важно място в тракийската религия. Разбира се, за едно истинско погребение на Орфей не може да става и дума. Но за нас е важно, че една могила може да бъде ограждана със свещен двор, т. е. че мястото, където се почита погребаният, може да бъде разширено, че след известно време то може да стане хероон, т. е. място, в което се почита един херой. Почитта към мъртвите, които преданието е превърнало в хероон, независимо от това дали те са имали някакви политически или религиозни заслуги, е засвидетелствувана именно по този начин. Често пъти като герои били почитани не само отделни царе и юнаци, като Херакъл или Ахил в Гърция или Резус в Тракия, но и основатели на градове или лица, които имали политически заслуги. Това е била напълно в духа на тракийската религия. Така например известен е фактът, че когато атинският полководец Хагнон се опитвал в 436 г. да осигури владението на устието на Струма за своята страна, той получил предсказание, че ще може да засели „Многокракото място“ само ако преди това погребе останките на Резус в родината му. Прорицанието наричало „Многокрако място“ местността, известна под името Деветте пътища, понеже била голям кръстопът, по който минавали много нозе. Поради това и Хагнон наредил да разкопаят гроба на Резус, който бил погребан под стените на Троя в Мала Азия, да вземат останките му и да ги донесат в Тракия. Но тъй като гръцките войски още не били проникнали в мястото, където трябвало да се погребат останките на Резус, на другия бряг на Струма, всичко трябвало да се извърши със съгласието на траките. За да извърши погребението, Хагнон сключил примирие с едоните, които владеели това място и от чието племе произлизал и самият Резус. Докато правел погребението, той използувал прехвърлилите се хора, за да издигне едно укрепление. Този анекдот на римския писател Полиен за Хапнон вероятно е изцяло измислен. За нас обаче той е много важен, защото ни показва, че гърците са могли да използуват почитта на траките към различни техни херои, за да постигнат свои цели, от една страна, и че в Тракия се е пазел споменът за много стари техни херои, от друга страна. Освен това ние знаем, че и за Резус също както за Орфей, е имало гробове на различни места в Тракия. Едни легенди поставят неговия гроб в планината Пангей (Кушница), докато според други той се намирал в Родопите. При това тук се намирало светилище на Резус, в което, също както на гроба на Орфей, животните идвали да се принасят сами в жертва, а този антроподемон или богочовек пазел селищата в Родопите от болести и епидемии.

Сведението на Конон за гроба на Орфей в Либетра е важно, защото показва пътя, който е могло да измине почитането на една надгробна могила, за да се превърне не само в хероон, но и в истинско светилище, т. е. място, в което се почита едно божество. Няколко години след смъртта на един обикновен тракиец неговата могила или гроб са бивали забравяни. Обратно, при заслужи-

Библиотека ВПИ - В. Търново
инв. № 31670 168

лите личности с течение на времето мястото на погребението е ставало все по-известно и по-известно. Така се е стигнало до превръщането на могилите в хероони и дори в светилища. В същност всичко това засяга историята на могилата през нейното дълго развитие, което продължава векове.

Без съмнение с подобна почит са били обкръжавани не само гробовете на легендарни царе като Орфей или Резус, но и надгробните могили на действителни царе, които при това са могли сами да си отредят почестите, които на други е отдавала традицията. Веднъж обичаят създаден, нищо не е могло да попречи на неговото разпространение.

Могили и гробници

След като останките на един умрял се поставят в гроба, върнатата в изкопа пръст образува над него малка могилка. Тя е била дълго време единственият белег, че на това място има гроб. Ясно е, че ако този куп пръст бъде увеличен с взета от мястото около гроба пръст, останките биха били запазени по-добре, било от действието на дъждовете и пороите, било от хищните зверове. Така, грижливо издигнатата могила с по-големи количества пръст е била по силите на онези, за гроба на които след смъртта им се грижели повече хора. Поради това и надгробната могила е погребение на знатния, на богатия, на имащия власт. По тази причина и гробовете в могилите не са се отличавали първоначално от гробовете, изкопани направо в земята.

При изгаряне на трупа могилата е могла да бъде издигната над самата клада. Ако пък изгарянето е ставало на отделно място, играещо ролята на крематориум, костите били събирани в специален съд, обикновено от глина, а понякога и от бронз, и върху малкия гроб, в който била положена урната, е ставало насипването на могилата. Най-сетне, когато трупът бил заравян, над гроба се е издигала надгробна могила. Но трупът може също така да бъде поставен на земната повърхност и върху него да се насипва могилата.

Когато имаме заравяне на трупа, тялото може да бъде поставено в различни положения — по гръб с изопнати крайници, както се прави и сега. И това е най-често. Но то може да е било поставяно и в свито положение: ръцете, свити в лактите, допират с пръстите до брадата, а краката — свити в колената, допират лактите. Това положение е същото, в което детето стои в утробата на майка си и което човек получава отново, когато бъде прибран в недрата на майката земя, която ражда и храни всичко. Това е една стара представа за погребението, характерна за най-старото население на Европа, която се запазва в Тракия сравнително до късно — почти до началото на III в. пр. н. е.

Представата, че погребението на всеки човек, дошъл на света сам, е предназначено само за него, още от най-старо време води до създаването за всеки умрял на отделен гроб. И още от най-старо време тази идея се бори с идеята, че онези, които са живели заедно, трябва да лежат и в земята заедно. Това важи преди всичко за членовете на едно семейство или на един род. Могилата сама по себе си е гроб за индивидуално погребение. Но въпреки това в могилите се наблюдават случаи на по няколко погребения. Това се прави по много и различни начини. Има случаи, какъвто ни предлага например една могила от с. Ендже, Шуменско, където при всяко ново погребение могилата се разширява и увеличава. Такива случаи напоследък станаха известни при с. Съкране, Казанлъшко, и то от доста стара епоха, пък се откриха и при Стара Загора в могили от римската епоха. В други случаи, както е при една могила при с. Янково, Шуменско, могилата е била издигната за едно погребение в гробница и след това в нейния насип са били правени изкопи за други погребения в обикновени гробове.

Едновременно с това обаче още от много рано се явяват и семейните гробници, т. е. гробници, които са предназначени за няколко последователни погребения. В същност те са интересни и от гледна точка на развитието на обществото, тъй като те не само са доказателство за съществуването на една класа, но и за преминаването на богатството в едно семейство от едно към друго поколение. Никога в тези гробници няма много погребения. Най-старите представители на този вид гробници са в същност долмените, които се срещат в Югоизточна Тракия, в Сакар и Странджа планина. Затова и ние ще се спрем по-подробно на тях.

За пръв път могилата скрива под насипа си каменна гробница в много старо време, още в последната фаза на бронзовата епоха. Този вид гробници са изградени от големи камъни и затова са наречени днес с гръцкия термин мегалитни. Най-простата форма на долмените е камера с четириъгълна форма, снабдена с две преддверия, едното отпред, другото — отзад. За изграждането на гробницата са употребени четири грамадни камъка ,два от които образуват дългите страни и са много по-големи от другите два, образуващи късите страни. Преграждането с късите страни не става в края на дългите, а по-навътре, за да се получат двете преддверия, които се издават напред като антите в гръцкия мегарон. В едната от късите страни е издълбан малък, достатъчно широк вход, за да може през него да се провре един труп. Покривът на долмена е направен от един или два камъка, поради което може да бъде плосък или на два склона.

Долменът не се поставя в гроб, изкопан в земята. Той се построява на земната повърхност. Досега всички почти известни долмени са намерени открити. Въпреки това обаче, предполага се, че те са били покрити с малък могилен насип, който е бил отнесен от вятъра или отмит от дъждовете. При съвсем редки и не много сигурни случаи в долмените са били откривани скелети и това е дало основание да се мисли, че те са били семейни гробници. С това трябва да се обясни и входът на долмена, който не е бил предназначен, за да може умрелият да влиза и да излиза, както се е вярвало, но за да може гробницата да се използува, без да се разваля и втори път. Без да има сигурни данни за датирането им, долмените обикновено се отнасят към периода, обхващащ времето между XII и IX в пр. н. е. Към същото време подобни големи мегалитни гробници се явяват и в други близки страни. Тук трябва да се имат пред вид например погребенията в мегалити в Кавказ и Иран.

Долмените у нас са работени без съмнение от старите траки. Те принадлежат безспорно на онези тракийски племена, които са населявали по това време Странджа и Сакар. Интересно е обаче, че тези първи признаци на висока култура в Тракия, вместо да се развият по-нататък, спират внезапно и ние не знаем нищо за погребалните обичаи на населението в тази област по-късно. Поне досега не е намерено нищо внушително и голямо. Дали това скъсване с традициите на долмена трябва да се свърже с вероятната смяна на населението в тази област, е трудно да се каже. Може да се предполага обаче, че тук около IX в. пр. н. е. е нахлула голяма вълна от траки, идващи от вътрешна Тракия, от долината на Струма, като част от тях са минали в отсрещна Мала Азия, докато друга е останала между Марица и Черно море. Това са малоазийските витини и тракийските тини. Вероятно преселението се извършило през Беломорието и не е засегнало земите по средното и горното течение на Марица, както и земите в източна Стара планина, защото в тези области се среща продължение на формата на долмена в следващата ранножелязна епоха. Запазена е обаче само външната форма на долмена, който е изработен вече от гладки плочи и пази двете си преддверия, но е спуснат под повърхността на земята и няма вход. Това са малки гробници, дълги около 2 м, като камерата им се използува, за да се поставят в нея урни с изгорели кости. Гробниците са били използувани по 2—3 пъти, а понякога и по 5—6 пъти.

За разлика от долмените обаче, които имат често по две камери, без да можем да кажем за какво е служела предната, а също така понякога и преддверие, гробниците от този вид от желязната епоха нямат никога толкова сложна форма. Такива гробници досега не са били открити в могила, освен напревените от дърво и предназначени за индивидуални единични погребения. Интересен е още един факт. През цялата желязна епоха до V в. пр. н. е. гробниците слизат дълбоко под земната повърхност.

С настъпването на богатия период на тракийската култура през последните десетилетия на VI в. пр. н. е. настъпват големи промени във формата на могилата. Тя става много по-голяма. Достига на височина до 5—6 м, а понякога се превръща и в цял хълм, висок 10 и дори 15 м. Насипването на подобни могили е изисквало не само много работници, но и дълъг период от време. Затова и понякога при тях се наблюдава изоставяне на насипването за известно време, поради което се е образувало едно твърдо ниво и насипването е започнало отново. Има случаи, когато такива изоставяния и подновявания на работата са ставали по два и по три пъти. Такъв е случаят с някои от по-големите могили при Дуванли, Пловдивско, при Мезек и на други места.

Едновременно с това в могилите почват да се явяват и първите по-големи гробници, които вече не са мегалитни. Повечето от тях, когато не са изработени от дърво, а от камък, имат формата на един голям каменен ковчег — саркофаг, покрит с похлупак, изработен от един камък с формата на двусклонен покрив. Този вид гробници са били предназначени очевидно за едно единствено погребение. В Голямата могила при Дуванли и в могилата при с. Дълбоки, Старозагорско, са намерени саркофази, които имат още по-големи размери. Те обаче не са направени от един камък, издълбан като корито, или от отделни четири плочи, а са изградени от големи, хубаво изработени каменни блокове. Само външните страни на тези блокове са оставени необработени. Също покривът на гробницата има формата на похлупака на саркофага, но е направен от няколко отделни и наредени един зад друг блокове с триъгълна форма. Така те образуват подобен двусклонен покрив.

Постепенното доближаване на формата на гробницата до жилище, което има свой покрив и свой вход, като последният й позволява да се използува за няколко последователни погребения, става по-късно. Като най-стар пример за това у нас може да послужи гробницата при с. Татарево, Хасковско. Тя има четвъртита форма и е снабдена с едно преддверие и един коридор (дромос), които са поставени несиметрично пред камерата. Помещенията на такива гробници са били покрити по принципа на фалшивия свод и фалшивия купол, като за строежа са били използувани обикновено каменни блокове, подредени в редове и свързани помежду си с железни скоби.

Покриването на помещенията с фалшив свод или с фалшив купол става, след като се изгради самото помещение. От мястото, на което е стъпил сводът, т. е. от петата му, блоковете започват да се поставят по-навътре стъпаловидно, като всеки поставен по-горе блок излиза по-навътре от предишния. Ако блоковете са четвъртити, по този начин се получава един стъпаловиден покрив, ако обаче страните на блоковете, които гледат към вътрешността на сградата са били изрязани ко́со, получава се от вътрешната страна един двусклонен покрив. Куполът се получава по същия начин върху четвъртито или кръгло помещение. При четвъртитите помещения ъглите се преграждат постоянно, с всеки следващ ред блокове и по такъв начин се получава най-сетне основата на купола. Гробници, построени по принципа на фалшивия свод, има в околността на с. Руец, Търговишко, от втората половина на V в. пр. н. е., и при с. Ветрен, Пазарджишко, от края на IV в. пр. н. е.

Почти по същото време почват да се употребяват и гробници с кръгла камера. Най-старата от този вид гробници е била открита при с. Розовец, Пловдивско, много отдавна, още в 1851 г. Както се вижда от описанието, което е дадено за нея в един брой на Цариградски вестник, откриването ѝ е станало случайно, а представа за този забележителен паметник, който вече не съществува, ни дава голямата гробница, открита при с. Мезек, Свиленградско.

Гробницата при с. Мезек е известна под името „Мал тепе“, което значи точно „Могилата на съкровищата“. Самата могила, в която се намира тя, има височина 14 м и диаметър 90 м. Цялата могила е заградена в основата си със стена, направена от ломен камък и кал и облицована с гладки блокове. Самата гробница има необикновени размери. Тя е дълга 32 м и е безспорно най-голямата гробница, известна досега в цялата източна половина на Балканския полуостров. В нея се влиза през един дълъг коридор (дромос), който води към центъра на могилата, като влиза от едната ѝ страна. Той има дължина почти 20 м. От него се влиза в едно малко четвъртито преддверие. През второ подобно преддверие се минава, за да се влезе в камерата на гробницата.

Самата камера е покрита с купол, който има формата на кошер. Точно срещу входа на камерата е поставено голямо каменно легло, което е било предназначено да приеме трупа на погребания. От двете страни на това легло се намира по една каменна урна, издълбана плитко и покрита с каменен похлупак. Очевидно урните са били предназначени да приберат изгорените кости на още две погребения. Както леглото, така и урните са съобразени с кръглата форма на гробницата, поради което страната им, която се допира до стената на гробницата, е закръглена.

Първоначално само двете преддверия и кръглото помещение били постлани със солиден каменен под. Дромосът бил без настилка. Впоследствие обаче, без да се вдигне старият под, гробницата била постлана от входа до леглото с втор нов под, положен 30 см по-високо от стария. Поради това леглото и двете урни потънали в новия под с 30 см. Кръглата камера била отделена от съседното преддверие с голяма масивна бронзова врата. Тя била двукрила и украсена с две апликации, едната от които изобразява глава на лъв с провисена от устата му халка, служеща за дръжка на вратата. Другата апликация представлява глава на мъж. Второто преддверие се отделяло от първото също с врата, но изработена от камък. При поправката на пода тя била свалена и използувана като плоча за настилка на пода. Входът между първото преддверие и коридора се е затварял с голяма плоча, която била намерена отстранена при последното влизане в гробницата при вратата. При откриването на гробницата входът ѝ бил зазидан очевидно при последното използуване.

Гробницата Мал тепе се отнася към времето на Александър Велики и намерените в нея погребения и предмети, между които и две монети, могат да се отнесат към това време (336—323 г. пр. н. е.) или малко по-рано и малко по-късно.

В съседство с гробницата Мал тепе се намира още една подобна гробница при Вълчепол, която има също кръгло помещение и четвъртито преддверие, но няма коридор. Две подобни гробници са открити в турска Тракия при Лозенград. Едната от тези гробници е с несиметрично поставен дромос, докато другата има симетрично преддверие. Първата е градена с равни блокове и изглежда съвременна на тази от Мезек, вероятно от средата на IV в., докато втората е от края на IV или началото на III в. Една подобна гробница, пак строена от блокове, е намерена в околността на Пловдив, при гара Филипово, и се датира от първите десетилетия на III в. От това време е и прочутата Казанлъшка гробница, която само за разлика от другите е първата постройка в Тракия, изградена с тухли, а по същия начин са били построени и няколко от разрушените гробници при с. Коринка, Казанлъшко. Целият този комплекс от гробници може да се отнесе към началото на III в. пр. н. е. При това интересно е, че Казанлъшката гробница единствена от всички изброени дотук е снабдена с къс дромос, пред който е имало едно ниско преддверие. Тя е била покрита и с декоративна живопис и представлява в това отношение единствен по рода си паметник, запазен цял у нас. Също така към това време, края на IV или началото на III в. пр. н. е. трябва да се постави и една гробница, имаща също така кръгла форма, открита при с. Голямо Белово, Пазарджишко, също датирана в последната четвърт на IV или началото на III в. пр. н. е. Като прибавим към тях и три гробници в околността на Янково, Шуменско, ние ще имаме почти пълен списък на всички кръгли гробници. И последните три са пак от същото време.

От всички тези гробници най-голямо внимание заслужават тези, които са при Казанлък. Те са украсени с живопис и са изградени с тухли, и ни поднасят нови елементи от историята на този вид паметници. Интересно е да се отбележи, че гробници, построени с фалшив свод и фалшив купол, безразлично дали са четвъртити или кръгли, се срещат досега само в територията, която е обхващало одриското царство. Най-старите от тях са изградени по времето, когато това царство вече е съществувало и представляват очевидно една нова страница от историята на Тракия. А тя започва със съществуването на първото голямо тракийско царство. Голямата част от тях са били издигнати и по-късно, когато това царство е било в упадък и се е разпаднало.

За произхода на тези гробници в Тракия са създадени най-различни теории. Причината за това е, че подобни гробници са намерени във всички земи около Бяло море. В Гърция се отнасят още за времето на древните ахейци, между 1400 и 1200 г. пр. н. е., в така наречената микенска култура, където след това изчезват. До по-късно — до VIII в. гробници с кръгла форма — толоси, се задържат в Тесалия, а в периода между VIII и IV в. се срещат в Мала Азия, главно в южните области, в Кария. Най-късни от всички са тракийските, които се явяват между V и III в. Според нас те са типичен белег на общественото развитие и във всичките области, в които се срещат, са плод на самостоятелно развитие на архитектурата. Възможностите на принципа на фалшивия свод и купол са ограничени. С тях могат да се покриват само тесни коридори и квадратни или кръгли помещения. При това самият принцип на покриване е един ранен стадий от развитието на архитектурата. Веднаж приет като начин на градеж, той навсякъде води до същите форми. Към това трябва да се прибави още и фактът, че тесалийските гробници, строени по този план, не могат да се делят от тези в континентална Гърция, а малоазийските вероятно имат пряка връзка с тракийските. В Мала Азия тяхното по-ранно появяване се дължи на простия факт, че там организирането на големи царства като това на фригите, на карите и на лидите почва много по-рано и че местната управляваща класа достига до нуждите от тези големи гробници по-рано, което се наблюдава и в Италия, дето тези гробници се срещат също у етруските още през VII—VI в. пр. н. е.

За Мала Азия и Тракия, които са две съседни области, трябва да кажем още, че възникването на едни и същи неща е напълно възможно, понеже културните връзки между тези страни са особено силни. В същност формата на гробниците е била наложена от погребалните обичаи, които са еднакви за двете страни. Хвърлим ли обаче поглед върху начина на градеж, ще видим, че той следва типичния за тази епоха похват за подреждане на блоковете, а също, в много случаи, и самият градеж е покрит с мазилка от хоросан с мраморен прах — щук, който също е типичен за тази епоха.

Украсяването на стените на гробницата било с декоративна живопис, заета от украсата на дома, било със специална за случая живопис, със сюжет от вярата в задгробния живот, било най-сетне с историческа живопис, представлява друг белег за високото културно развитие, до което достига Тракия в тази епоха, когато става част от големия културен свят, разположен около бреговете на източното Средиземноморие. Ние сме свидетели на цяла редица еднакви явления, които възникват спонтанно в различни области на тази част от света и зараждането на които трябва да търсим ту още в древната Микена, ту в Мала Азия или Близкия изток.

Има един въпрос, върху който изследвачите като че не са се замисляли. Изграждането на гробницата при Мал тепе, дори ако се употребят най-модерни средства, не би могла да бъде извършена в кратък срок. Необходими са поне няколко месеца, дори ако се употребят най-модерни строителни методи. Като имаме пред вид обаче много по-бавното обработване на камъка в древността, трудностите, които са се явявали при издигането му на голяма височина, необходимостта да се приготвят железните скоби, които свързват отделните камъни, можем да предположим, че строежът на гробницата е продължил няколко години. Същото нещо важи за Казанлъшката гробница. Построяването ѝ по този необичаен за Балканския полуостров в III в. пр. н. е. материал — тухлата, изкопаването на глината и замесването на тестото, формуването на тухлите и тяхното изсушаване, изпичането им в пещи или на открито — това са били манипулации, които биха отнели няколко месеца, за да се приготви материалът, от който ще се строи гробницата. След това идва времето и на самия строеж, измазването и поставянето на живописта. Едва ли всички тези гробници са строени след смъртта на лицата, които са били погребани в тях. Напротив, по всичко изглежда, че те са били строени още приживе, защото в противен случай ще трябва да приемем, че умрелите са били погребвани най-напред на друго място и са били прехвърляни в гробниците си едва след привършването им.

Има ли нужда да казваме ,че построяването на една подобна гробница, дори от вида на най-малките от този тип, и издигането на могилния насип над нея съвсем не е било по силите на обикновения тракиец, колкото и богат да е той? Съвсем ясно е, че за такива строежи са били необходими и опитни майстори, и голямо число работници, които да изпълнят техните проекти. Това преди всичко е възможно за царете и след това за тъй наречените династи, т. е. лицата, които са ги замествали в различните области.

Едновременно с този вид гробници са били строени и други, които са били изработени главно от ломен камък и дърво. Върху тяхната форма, четвъртита и елипсовидна, и върху начина на градеж в тях ние още нямаме достатъчно данни. Първите по-сигурни данни за тях са от някои паметници, които още не са публикувани. Този вид гробници са разпространени навсякъде в Тракия. Те продължават да се срещат в могилите от III — I в. пр. н. е., когато вече куполните гробници изчезват.

Едва с настъпването на римската епоха в могилите се явяват отново зидани гробници и тяхната обикновена форма е едно четириъгълно помещение, покрито с цилиндричен свод, изграден от тухли и хоросан. Покрай тези гробници продължават да се срещат и гробници, построени с камък и хоросан, покрити също с цилиндричен свод. Могилите ни предлагат също така отново и каменни саркофази, малки гробници от камък, покрити с плочи или с големите древни керамиди, семейни гробници с вход и понякога дори с легла, а в други случаи най-обикновен гроб, изкопан в земята. Срещат се също погребения с изгаряне, като костите са прибрани в каменни или глинени урни, а също има и случаи, когато могилата е била издигната направо върху кладата, на която е бил изгорен трупът.

Често пъти в могилите има извършени по няколко погребения. В такъв случай по-старото погребение е било извършено или на повърхността, или в гроб, изкопан на повърхността, а след това тя е била надсипана отново, като по този начин е станала по-висока. Често големите могили, съдържащи богати погребения, са били заградени с обикаляща стена. Гробниците в могилите от епохата на римското владичество обаче не се отличават с интересна архитектура и не изглеждат продължение на по-старите гробници. В това отношение единствено изключение прави прочутата гробница при Поморие.

Кухата могила край Поморие има височина 8 м и диаметър 63 м. В нея е построена гробница с дължина колкото тази при Мал тепе — 31.50 м. Това е и най-късният представител на куполните гробници. Тя се състои от един дромос, дълъг 20 м, чийто вход е фланкиран от две помещения с размери 3.50 на 3.80 м и едно кръгло помещение с диаметър 11.50 м. Докато дромосът е засводен, кръглото помещение е покрито по един извънредно оригинален начин — ротондата е облегната на една голяма кръгла колона, намираща се в центъра, поради което древният архитект я е покрил с извит в кръг цилиндричен свод, който от външната страна стъпва върху стените на гробницата, а от вътрешната — върху колоната. По този начин натискът на могилния насип е разпределен върху стените и колоната и е значително отслабен. Единствената украса на гробницата са петте ниши в кръглото ѝ помещение, предназначени вероятно да се поставят в тях урните на умрелите. Планът, по който е построена тази гробница, напомня римските мавзолеи. Интересно е, че тя е изградена с типичната за напредналата римска епоха зидария от редуване на каменни пояси с пояси от тухла, като сводовете изцяло са изградени от тухли. Колкото и да изглежда като анахронизъм, гробницата при Поморие е извикана на свят от същите причини, които са извикали и тази от Мал тепе. Вероятно тази гробница е била построена в края на II или през III в. пр. н. е.

През епохата на римското владичество досега са разкопани много могили и в тях са открити много материали. Голяма част от тях обаче са разкопани случайно. Най-късните погребения в могилите се отнасят към първата половина на IV в. от н. е., след това вече издигането на могили се е смятало за езически обичай и християнската държава го е забранила. Поради това и могилни погребения не са извършвани. На големите надгробни паметници, направени от натрупана пръст през това време, се е гледало като на паметници на някогашното езичество, гробове на езичници, които не трябва да се почитат.

Погребения на животни и колесници в могилите

Обичаят да се погребват заедно с мъжа и конете, които са били използувани за езда или за колесницата, е широко разпространен у траките. Още в погребения, които принадлежат на сравнително ранна епоха, се срещат юзди и конски украшения. Една находка от Гиген например, която се пази в музея на Букурещ, съдържа две бронзови юзди и едно украшение на кон. В друга находка, при с. Софрониево, Врачанско, бяха намерени три апликации от конски оглавник заедно с един начелник, изработени от бронз, които ясно показват, че в погребението е имало или само конска амуниция, или е бил погребан и самият кон. За съжаление тези находки, както и една подобна от Белослатинско, бяха открити случайно и ние не знаем дали във въпросните погребения са били поставени конете или само амуницията им. Във всеки случай те могат да се датират за VIII—VII в. пр. н. е. или най-късно в VI в.

Това показва, че в надгробните могили идеята за поставяне на кон или няколко коня при господаря им се е явила от много рано в Тракия и то по същото време, когато се е явила и у другите европейски народи, у които обичаят да се издигат над гробовете могили съществува по същото време. Случаи на такива погребения имаме и в Швейцария, и Франция, където дори били намерени и железни части от изгнили дървени колесници. Особено интересно е едно погребение от VI в. пр. н. е. във Франция, във Викс, в което бяха намерени железни шини от колесница в погребение на една келтска принцеса от края на VI в. пр. н. е.

Но такива погребения са съществували и в гръцкия свят, особено в източните му области. Наскоро на о-в Кипър бе намерена гробница, в която колесницата е погребана с четири коня, като погребението пак се отдава на един владетел в Кипър. Пък дори да не знаехме нищо за тези погребения, достатъчно е да хвърлим поглед в онова място на Илиадата, в което се говори за погребението на Патрокъл, за да видим, че и там върху кладата на своя другар, преди да бъде запалена, Ахил поставя четири коня, както и кучета, които преди това убива. Всичко това показва, че обичаят да се пренасят в жертва и поставят в гробницата животни и специално коне и кучета е бил широко разпространен у много народи. Ние наблягаме на това, защото мнозина изследвачи смятат обичая като типичен скитски, когато в същност той е разпространен у много народи, да не кажем всички, в Европа и Азия, та дори и в Африка в пирамидите в Египет.

Появата на колесницата и коня в погребенията в същност стои във връзка с поставянето на оръжията на умрелите, защото в древността най-тежко въоръженият войник е оня, който се сражава на колесница или който язди кон. Колесниците в древността са имали ролята на танковете в днешната война, а тежката конница е била най-силният род войска след излизането на колесницата от употреба във войската. А за употребата на колесницата за нуждите на войната ние имаме изрични сведения от Одисеята, която описва нападението на тракийския град Исмар от Одисей, като изрично отбелязва, че траките си служели с колесници.

Впечатлението, че обичаят да се поставят коне и колесници в гробовете не е тракийски, се създаде, когато беше разкопан големият комплекс от надгробни могили при с. Дуванли, на брой 29, в които не бе намерено нито едно погребение на кон. Това показва, че бесите, които са издигали тези могили, едно от големите тракийски племена, не са се занимавали с коневъдство и в живота им конят не е играл значителна роля. Но в този случай можем да имаме работа и с една случайност, защото при не много отдалеченото от Дуванли село Брезово, в една могила от края на V или началото на IV в. пр. н. е. е била намерена великолепна конска амуниция, изработена от сребро и с нея заедно една сребърна юзда. При това, докато богатите находки от Дуванли са от края на VI и целия V в. пр. н. е., голяма част от находките, съдържащи погребения на коне, се явяват в самия край на V и през целия IV в. пр. н. е., когато този обичай се разпространява много. Така например украшения за коне са намерени на следните места в могили в Южна България: в Мезек, в една могила от края на V или началото на IV в., в Оризово, Чирпанско, от същото време, в Бедняково, Чирпанско, пак от същото време, в Панагюрище от втората половина на IV в. пр. н. е. В гробниците Мал тепе при Мезек, Казанлък, и Янково — от втората половина на IV или началото на III в. пр. н. е., във Враца от началото на IV в. пр. н. е. и на много други места все в тази епоха, обхващаща периода от края на V до началото на III в. пр. н. е., когато конската амуниция е извънредно богата, има конски амуниции, които се състоят от по 200—300 отделни сребърни предмети, какъвто е случаят с амуницията от Враца или от Луковитското съкровище.

В повечето от приведените случаи се касае до погребения на коне за езда. Единствените случаи, в които имаме сигурно погребение не само на ездитни, но и на впрегатни коне, засега са гробницата при Мезек в Южна България и Враца в Северна България. При това в гробницата от Мезек частите от колесницата дълго време са останали неразпознати, а костите на конете поради поправки в гробницата още в древността, когато е бил поставен втори под в нея, и поради внасянето на нови погребения, не са били поставени на местата си. Но в същност защо обичаят да се поставят коне в могилите, който е съществувал отрано, се е разпространил нашироко едва в края на V в.? Когато около 480—470 г. пр. н. е. одриският владетел Терес създал голямото одриско царство, той организирал силна конница. От това време у одрисите конят почнал да играе по-голяма роля и станал неразделен другар на човека. Вероятно към средата на V в. вече одрисите, които населявали Източните Родопи, разполагали с многобройна конница и старият обичай да се поставя конят при гроба на мъжа получил нов размах. Поради това и обичаят не е засвидетелстван в ранните погребения на бесите, а се явява само в по-късните. При това той у бесите се проявява рядко, понеже в тази епоха очевидно бесите не са разполагали със силна конница. Според Тукидид, съвременник на тези събития, в царството на одрисите конницата принадлежала главно на двете най-мощни племена: самите одриси, населяващи Източните Родопи, и гетите, населяващи двата бряга на Дунав, по най-долното му течение. От друга страна, ние знаем, че създаденото от трибалите царство в Северозападна България в началото на IV в. е разполагало със силна конница и находките от Букьовци, Оряховско, Радювене и Летница, Ловчанско, Луковит и Враца трябва да се свържат с него. Най-сетне ние знаем, че Севт III, владетелят на Розовата долина, в началото на III в. пр. н. е. е имал също силна конница и погребенията на коне от края на IV и началото на III в. пр. н. е. в Казанлъшко и в Панагюрско стоят в тясна връзка с това разпространение на конницата.

Не бива да се забравя, от друга страна, че колесницата се е смятала като нещо създадено от боговете и че на нея древните са давали винаги и известен култов характер. Така че и конят се е смятал подарен на хората от божествата. Поради това дори у народи, каквито са гърците, напълно чужди на това животно на сушата, конят и колесницата са постоянен сюжет за надгробни паметници. Пряката връзка на коня и колесницата с тракийското погребение се вижда от два много стари паметника, намерени в Тракия. Единият от тях е релефът от Шаплъ дере, намерен близо до развалините на гр. Енос, където е украсявал една гробница от 450—420 г. пр. н. е. Тук умрелият е представен седнал в колесница и предшествуван от прислежник на кон. Вторият паметник е Казанлъшката гробница, в камерата на която умрелият е представен седнал на легло, хванал ръката на жена си, седнала на трон. От двете им страни прислужници и близки поднасят гробните дарове, съдове, кутии със скъпоцености и дрехи. Зад тях прислужници водят конете и колесницата на умрелия запрегната.

Тези паметници показват, че в култа на умрелия особено място е заемала колесницата. Те са отражение и на самия обичай да се поставя колесницата между гробните дарове. Разбира се, пожертвуването на два коня и една цяла колесница в епохата, която разглеждаме, е било по силата само на много богати хора. С това трябва да се обясни и обстоятелството, че рядко се среща между погребалните дарове. В това време вероятно тя е била един от символите на царската власт и затова се среща само в много богати погребения. В този период в същност колесницата и ездитният кон имат доста строго определено място в погребението и затова бихме могли да кажем няколко думи за него.

Хубави наблюдения са направени върху положението на конските скелети в гробниците при Янково, дето конските скелети са открити пред самия гроб и в трите гробници — в специално преддверие. Същото нещо е наблюдавано в една от гробниците в Лозенград, в Казанлъшката гробница и в гробницата при Мезек, където положението не е сигурно, защото в Мал тепе са правени три последователни погребения и поправка на целия под на гробницата, при които даровете са били разместени от първоначалното си положение.

Виждаме в същност, че в тракийските обичаи конят не е бил погребван в самата гробница, а вън от нея. През целия период, който обхваща времето между нахлуването на келтите в III в. и установяването на властта на Римската империя в I в., погребенията на ездитни коне са засвидетелствувани масово и то в Северозападна България и областта на София. Няколко десетки такива погребения могат да се отнесат към времето между III и I в. пр. н. е. И странното е, че тъкмо тогава, когато в цяла Европа този обичай да се поставят коне и особено колесници или съвсем изчезва, или почти е изчезнал, в Тракия съвсем неочаквано той преживява нов и необикновен разцвет. При това ездитният кон се среща по-малко, а нашироко почва да се употребява колесницата след I в. пр. н. е.

Истинското възраждане на този обичай започва след установяването на римската власт в земите на траките. В периода между II и IV в. от н. е. в Южна България са били намерени колесници на следните места: в Свиленградско, при с. Димитровче, и в самия Свиленград, в Бургаско при с. Дебелт и при с. Брестовец, при Айтос, в Карнобатско при с. Деветак, в Чирпанско при Могилово и при Горно Белово, в Ямболско при селата Извор, Люлин и при самия Ямбол, в Старозагорско при селата Михайлово, Малка Верея и в самата Стара Загора, в Казанлъшко при Тулово, в Пловдивско при селата Брестовица, Пастуша и Брезово, в Пазарджишко при селата Церово и Ивайло, в София, в Кюстендилско, с. Шишковци, Жилинци и в самия Кюстендил. Сравнително много по-рядко колесниците се срещат в Северна България, където досега са открити в Исбул, Варненско, в Телец, Разградско, в Балчишко и Толбухинско.

Този любопитен анахронизъм — наличието на колесници, впрегнати в коне, вън от България се среща и в Македония. Засвидетелствуван е слабо и в някои дунавски страни като Румъния и Унгария и е подхранван от присъствието на траки, които са служили в римската войска по цялата граница на империята, чак до земите по Рейн. Във вътрешността на Римската империя, в западните провинции погребения с колесници се срещат съвсем рядко.

При това има и друг интересен факт. Погребението на колесниците, а също и на ездитни коне излиза в периферията на могилата и дори вън от нея, не само на 2—3 м, но и на по-голямо разстояние. Поради това твърде често при преораване на земята около могилите, при постройка на водопроводи, напоителни канали и други съоръжения, работниците се натъкват на останки от колесници, без да е намерено погребението, към което те принадлежат. В това отношение типичен пример представлява една находка при Стара Загора, където бяха открити пет колесници в един изкоп, заедно със скелетите на 10 коня, впрегнати в тях, както и на един ездитен кон. Още по-голям брой колесници са открити при с. Пастуша, Пловдивско. Малко преди 1850 г. собственикът на могилата и земята около нея попаднал при оран на частите на колесница. Новината се пръснала надалеч, и през 1851 г. започва разкопки на мястото един левантински иманяр, без да намери нещо. Десет години по-късно тогавашният руски консул в Пловдив, известният български учен Найден Геров, заедно с австрийския консул Берти предприемат разкопки на мястото със свои средства. Тук била открита колесница, украсена с много статуйки от бронз. След завършването на разкопките, в 1868 г. се намесва и френският консул, който купува нови предмети, намерени на същото място, и след това на свой ред предприема разкопки, като намира още една колесница. Това е известният Шампоазо, който развил голяма археологическа дейност не само в Тракия, но и в Гърция. Той между другото намира и прочутата статуя на Нике от Самотраки, която сега се пази в Лувър. Откритите материали Шампоазо подарил на Наполеон III. От тях френският император запазил една част при себе си в двореца Сен Жермен, при изгарянето на който те загинали, докато останалите постъпили в сбирката в Лувър. През 1878—79 г. руските освободителни войски на свой ред предприели разкопки на същото място. В резултат били открити още части от колесници. По-късно те постъпили в сбирките

на Ермитажа в Ленинград. След Освобождението на същото място предприел разкопки Археологическият музей от София. Те били ръководени в продължение на годините 1893, 1896 и 1899 г. от Добруски и Такела. В резултат, в музея в София постъпила още една колесница. В разкопките през последната година взел участие и френският археолог Жорж Сьор, който също открил една колесница. Трябва да отбележим, че всички колесници произхождат от периферията на могилата и че самата могила стои и досега непокътната и висока повече от 10 м.

Много колесници са намерени и при други могили. Така например при Чатал тепе или Чатал могила, близо до Ямбол, при прокарване път частите от тогавашния VII пионерен полк намерили фрагменти от три различни колесници през 1899 г. Те са много богато украсени.

Когато говорим за колесници, не бива да мислим, че те се намират в земята цели. Обикновено те били поставяни в изкоп, тъй като били докарвани впрегнати с конете, с помощта на ярем от дърво и колани от кожа. По гърдите им имало окачени нагръдници, а по хълбоците им други украшения. За ярема, който напомня волския, е бил закачен процепът на колата, пак върху него са били привързани халките, през които минавали поводите, свързани с желязната юзда в устата на коня. Самата колесница имала две или четири колела, оковани с железни шини и железни гривни в главините. Често пъти осите били оковани в желязо, като при четириколките, колата имала почти същите части, които има и съвременната конска кола. При някои колесници кошът бил окачен на особени ресори, украсени с различни изображения на върховете си. При други той лежал направо върху осите. Кошът на някои колесници е особено богато украсен с много не само бронзови, но и сребърни украшения — обкови с изображения на херои и божества, релефни плочки с подобни изображения, бронзови статуйки, които понякога са работени от местни тракийски майстори и възпроизвеждат много по-стари и известни в скулптурата произведения. Също така кошът е бил подсилен с железни пръчки.

При изгниването на дървената конструкция металните части обикновено запазват местата, които имали в конструкцията. Поради това останките от колесници представляват обикновено два конски скелета, около които се намират частите от амуницията и една купчина от железа, металните сглобки на колесницата. Поради малкия брой находки, при които останките от колесниците не са разбутани при откриването им, формата на колесницата, която се е отличавала с голямо разнообразие, не винаги може да се установи.

Труден е въпросът и с датирането на колесниците от римската императорска епоха, понеже голяма част от тях са открити, без да са били разкопани и могилите, към които те принадлежат.

В същност погребенията на коне и колесници се делят на два периода, при които положението на животното в могилата е различно. Ранният период, който обхваща цялото първо хилядолетие пр. н. е., се отличава с погребения, при които твърде често били погребавани ездитни коне и много рядко колесници. Мястото на коня и колесницата е под могилния насип, близо до гроба на умрелия или в преддверието на гробницата. Вторият период обхваща четирите века на римското владичество. Тук извънредно често се срещат погребения в колесници и много рядко погребения на ездитни коне. Мястото на погребенията на животните и колесниците е или в периферията на могилата, или вън от нея.

Излизането на погребенията на колесницата вън от могилата, което се наблюдава съвсем ясно в някои случаи, свидетелствува за това, че около могилите е имало значително пространство, което се е смятало за свързано с нея и следователно не е било обработвано. Вероятно там са се извършвали различни чествувания на умрелите на определени празници на мъртвите или при изминаване година и части от годината от смъртта им. Впрочем, за това ние имаме и други доказателства.

Превръщането на някои могили в хероони

При първите разкопки, предприети около гробницата при Мезек от Макриди, уредник на музея в Истамбул, по времето, когато тази територия още влизала в Турция, намерили една голяма бронзова статуя на глиган, за която се предполага, че представлява част от голяма статуарна група, дадена в естествена големина. Тя е представлявала според Макриди конник, който напада глиган. Затова и самият глиган е представен ранен. Според Макриди тази група е изобразявала в същност умрелия, който бил погребан в гробницата. Самата статуя е намерена близо до входа на гробницата. Това предположение на Макриди изглеждаше невероятно, още повече, че според него статуята е била поставена на върха на могилата. Напоследък обаче, в два случая, един при с. Копринка, Казанлъшко, и при Филипово, до Пловдив, в съседство с могилата бяха открити подставки на статуя. По тях ясно личи мястото, на което са стъпвали двата крака на каменната фигура. И трите погребения са от втората половина на IV или началото на III в. пр. н. е. и показват по недвусмислен начин, че при могилата е имало каменна статуя и че следователно при погребването на видни личности в Тракия са били използувани и местата около тях за издигане на паметници. Вероятно тук също така се касае за могили, които са били превърнати в нещо като мавзолей или хероон, също както това е станало с могилата, която приютявала легендарния гроб на Орфей. Това навежда на мисълта, че около могилата може да е имало и други неща, необходими за култа на мъртвите — малки постройки, изкопи, в които са се заравяли коне, колесници и други. По този начин мястото около могилата се превръщало постепенно все по-пълно и по-пълно в един свещен двор, както това ни описва Конон за могилата на Орфей.

Погребалните дарове

В най-старите погребения на траките, които принадлежат още към последната фаза от бронзовата и началото на желязната епоха, гробовете са все още твърде бедни. Тъй като умрелият е бил погребван облечен, дори тогава, когато в гробовете не са били поставени никакви дарове, пак могат да се намерят онези части от облеклото, които са били изработени от трайни материали. Такива са например токите от колани, които се намират в женските погребения. Жената е обичала да се кичи с различни накити, които стигат до нас. Така е с фибулите, древните безопасни игли, с които жената е закопчавала дрехата си, гривните, огърлиците, обеците и другите материали. Всички тези неща в отдалечената епоха, за която говорим, са били изработени обикновено от бронз и много рядко от други материали: сребро или злато.

Неразделна част от облеклото на мъжа се смята неговият колан, който е имал различни апликации. Но покрай това мъжът бил придружен в гроба си и от своето оръжие — най-често копие, изработвано от бронз в по-старата епоха, и от желязо след IX в. Мечът се употребява сравнително рядко, а също така и кривият железен нож. Малки ножчета се срещат еднакво често, както в погребенията на мъже, тъй и при жени. Заедно с оръжието трябва да споменем и коня с амуницията, в тази епоха изработвани само от бронз. Това са малки кръстовидни или кръгли апликации, които се срещат в гробовете в Северозападна България. Те имат обикновено ажурни или врязани геометрични орнаменти, с каквито се характеризират впрочем и почти всички бронзови предмети от тази епоха.

В погребенията както на мъже, така и на жени се срещат още една група интересни материали — един вид култови брадви от бронз. Те не са предназначени за действителна употреба и представляват острие на брадва, излизащо от тънка бронзова дръжка, която е къса. На обратната страна на дръжката са представени доста грубо цели фигури или само глави на животни, най-често рогати. Те са изработени много сумарно и в геометрични пропорции. Някои от тези брадви са били снабдени с дълга желязна дръжка, припоена към бронзовата, и са се носели като жезъл, докато други са имали халка или дупки за окачване и са се прикачвали към облеклото или се носели закачени на шията.

Освен това, което е носел човек, в гроба поставяли и това, което той използувал докато е жив. В това отношение гробовете от тази епоха са скромни и съдържат главно съдове от печена глина, изработени обикновено на ръка. Едва от VII—VI в. пр. н. е. колелото на изработване на глинени съдове почва да се употребява нашироко.

Предметите и материалите, които се откриват в тракийските надгробни могили от този ранен период, се срещат не само в Тракия, а и в цялата северна половина на Балканския полуостров, пък и почти по целия Дунав. Те свидетелстват за тракийската култура почти до втората половина на VII в. като за една затворена в себе си култура, в която се чувствува източно влияние, достигнало като някакво далечно ехо. Украшенията към конската амуниция и брадвите, носещи изображения на животински глави или фигури, са дошли в Тракия като идея от изток, където те се срещат още в древна Асирия, а след това и в Иран. Без съмнение бронзовите украшения към конския оглавник и юздите, изработени от бронз или желязо, както и брадвите, украсени с фигурки на животни, са отличителни белези на богатите погребения. Те са неща, които са носели племенните вождове или царете жреци.

Могилите и разцветът на тракийската култура

Рязка промяна в даровете в надгробните могили се наблюдават в последната четвърт на VI в., от което време тракийската култура внезапно излиза от своята затвореност. Ние виждаме изведнаж по цялата територия на България находки от най-различни предмети, каквито срещаме от това време в най-културните страни: великолепни златни накити, чудесно изработени бронзови съдове, множество предмети от злато, сребро и бронз, великолепни и скъпи оръжия: ризници и шлемове, и много други неща. Този подем се наблюдава особено силно в Южна България, където са най-старите находки, в земите на север от Стара планина, в югоизточната част на Северна България. За съжаление в повечето случаи различните находки от Айтоско, Пловдивско, Сливенско и Пазарджишко се намерени случайно и не са пълни. Ние не знаем какво точно са съдържали те, тъй като притежаваме само онова, което намирачите са запазили.

По-точна представа за подобна находка ни дават материалите от Дуванли, Пловдивско, където бил разкопан един голям комплекс от 29 могили, от които пет поразяват с изключителното си богатство. В същност, този комплекс е открит в земите на старите беси и принадлежи без съмнение на тях. Най-старата могила в него, Мушовица, се датира за края на VI в. пр. н. е. В нея била погребана само една жена. Друго погребение няма. Нейното облекло е гарнирано с три фибули от злато, от които двете са снабдени с по три златни верижки с висулка и са прикрепяли един златен нагръдник. Те са безспорно работа на един местен майстор, който при това е работил много добре. Една златна огърлица и шест чифта златни обеци, изработени във филигран, са били поставени при умрялата. Те спадат към най-хубаво изработените накити от това време и са произведения сигурно на някое първокласно гръцко ателие. Всичкото злато, поставено в гроба, тежи 436 гр. Ясно е, че семейството, един член на което е носел тези накити, е имало контакт не само със затворената тракийска среда, но и с външния свят. Този контакт личи ясно и от даровете, поставени в гроба: една бронзова ваза (хидрия), малки вазички от алабастър и стъкло, хубави рисувани глинени съдове, произвеждани в Атина. Те са могли да дойдат тук само по търговски път от различни краища на тогавашния културен свят и свидетелствуват за такъв живот, в семейството на което е принадлежала погребаната, какъвто се водил в богатите домове на най-културните страни от тази епоха. Разбира се, такова изключително богатство не е мислимо в едно обикновено семейство, където и да се намира то, не само в Тракия, но и в Персия или в Гърция. Ние почти нямаме място за колебание, че тук, в Мушовица, е било извършено погребението на лице, което е принадлежало на рода на владетелите на бесите.

В същност погребения на лица, които са имали в ръцете си голямо богатство и голяма власт, и които гърците наричат с името могъщи — „династи“, в Тракия се откриват и на други места от почти същото време.

Още по-изненадващо и поразяващо с богатството си е погребението в Кукува могила при Дуванли. То принадлежи също на жена. И можем да предположим, че тя е произхождала от същото семейство, но е живяла малко по-късно — през първото десетилетие на V в. пр. н. е. При това даровете, които намираме в това погребение, очевидно са били изработени и влезли в дома на умрялата, докато тя е била жива, т. е. в края на VI и първите две-три десетилетия на V в. най-късно. Между нещата, които това тракийско семейство е могло да си достави като подаръци на жената, погребана в Кукува могила, изработени от най-добри гръцки ателиета, трябва да имаме пред вид следните: девет обици, една златна огърлица, два златни пръстена и една кутийка, всички от злато. Произведенията на местните златари се отличават с повече масивност и простота: две големи златни гривни, една торква и един нагръдник. Всичкото злато в това погребение тежи 1266 гр. Но това не е всичко. От същия гроб произлиза един от най-хубавите паметници на персийската торевтика — една великолепна сребърна амфора и една сребърна фиала, които заедно тежат 1760 гр. Като прибавим към това и други бронзови, стъклени и алабастрови съдове в находката, ние ще видим, че жената, погребана в Кукува могила, е била също така много богата. Без съмнение в този комплекс от могили са погребани и лица, които принадлежат на беското царско семейство.

Това, което дебело трябва да се подчертае, е, че тези две могили от комплекса при Дуванли се отнасят към времето, когато одриското царство още не е разпростряло властта си върху бесите. Същото важи и за останалите находки, за които говорихме по-горе. Всички те се отличават с предмети, донесени от далечни страни или градове, но безспорно между тях находките от Мушовица и Кукува могила са най-богатите и издават връзки от много по-широк обсег, каквито едно обикновено богато тракийско семейство не би могло да има. Домът, от който са взети тези вази, за да бъдат поставени в двете могили, е блестял от злато и сребро и е притежавал най-хубавите от нещата, които са се носели и използували в къщи в тази отдалечена епоха Този блясък в тракийските дворове е бил заварен от царството на одрисите.

Бързото забогатяване на земите на юг от Балкана и по-точно на областта между Родопите и Балкана, трябва да се обясни с развитието на търговията на Тракия с външния свят. Във връзка с това излизане на Тракия от затворения живот, който тя води преди това, трябва да споменем, че през целия V в. в долината на Марица, пък и в земите на север от Балкана започват да се срещат не само единични екземпляри, но и цели съкровища от монети, укрити в земята през несигурното време. Най-често се срещат монетите на трите най-големи гръцки колонии по тракийското крайбрежие — Аполония (дн. Созопол), Тракийския Херсонес, съюз от много малки градчета на Галиполския полуостров, и Парион, на брега на Дарданелите в Мала Азия. Освен това отделно от тях се срещат монетите на голямата и прочута гръцка колония на малоазийския бряг на Мраморно море — Кизик.

Следователно ,ние имаме всички основания да смятаме, че голяма част от внесените в Тракия материали са дошли тук през тези важни източно-гръцки центрове, които са играели роля било на производители, било на посредници в търговията с Тракия, континентална Гърция и Персия. С посредничеството на всички тези градове богатите траки са могли да си доставят най-различни произведения на древните художествени занаяти не само от Тракия, но и от големите центрове на обикалящия я културен свят, от който Тракия става неразделна част.

От средата и втората половина на V в. пр. н. е. и от целия IV в. и първите десетилетия на III в. са останали в цяла Тракия множество извънредно богати надгробни могили, като на първо място трябва да се поставят четирите най-интересни могили от комплекса при Дуванли, именно Голямата могила, Арабаджийската могила, Лозарската могила и Башова могила. Те са съвременни на цяла редица надгробни могили от Дълбоки, Старозагорско, Татарево, Първомайско, Песнопой, Чирпанско, Розовец и Пъстрово, Пловдивско, Брезово, Оризово и Бедняково, Чирпанско, Езерово и Войниците, Първомайско, Славяни, Харманлийско, Скалица, Ямболско, Казанлък, Копринка и Мъглиш ж, Казанлъшко, и Панагюрище; Ветрен и Белово, Пазарджишко, Старо ново село и Филипово, Пловдивско, Горняни, Гоцеделчевско, Бояна, Софийско и мн. др. На север от Балкана имаме също така много богати надгробни могили: Светлен, Поповско, Руец, Търговишко, Ендже и Свещари, Шуменско; Александрово и Летница, Ловчанско, Върбица, Преславско, Гложене, Тетевенско, Тетевен, Браничево, Толбухинско и мн. др. Във всички могили от тоя период, който обхваща времето от края на VI до началото на III в., се откриват необикновено богати погребални дарове.

Така например при погребението на мъже били слагани — покрай употребяваните и по-рано оръжия — меч, копие, нож — и някои, които в по-старите находки не се срещат. Преди всичко трябва да се споменат стрелите от бронз, които също като копията са били поставяни с дървената си част, свързани и поставени в колчан. След това всички предпазни съоръжения: шлемът, ризницата и наколенниците. Шлемът обикновено е изработен от бронз и най-разпространената му форма е атическата, която напомня на половинка от яйце, но е снабдена понякога с къси подвижни или неподвижни набузници. Шлемове са намерени в много погребения, главно през V в. Някои от тях са украсени и с изображения на грифони, но голямата част са без никаква фигурална украса. Едновременно с този шлем се среща и тракийският тип шлем, който с наведената си напред качулка е преработка на тракийската шапка. Той често има големи набузници, които закриват голямата част от лицето, като оставят открити само очите и носа и образуват отвор за устата. Върху набузниците на тези шлемове обикновено са очертани закритите части на лицето — вежди, мустаци и бради, стилизирани на едри кичури като спирали.

Често пъти в находките има шлем, а няма ризница и обратно — има ризница, а няма шлем. Ризницата, както и шлемът не са били обличани върху тялото на умрелия, а били поставяни до него. Ризницата в по-старо време била изработвана от бронз, през V в., и се състои от две половини, предна и задна. Също както шлемът, обикновено тя не носи фигурална украса. Нейната украса обикновено възпроизвежда мускулите на гърдите, които покрива. При това те са винаги стилизирани, като понякога им е дадена форма на змиевидни чудовища. Същият принцип се наблюдава и при наколенниците. В това отношение за нас са интересни находките от Татарево, Хасковско, които съдържат ризница, от Свелен и Руец, Търговишко, които съдържат ризница и шлем, от Горняни, Неврокопско, където има тракийски шлем, и от Асеновград, където той е придружен от наколенници. Докато при наколенниците от Асеновград, изработени от бронз от гръцки майстор, е дадена формата на мускулите на краката, при един сребърен наколенник от Враца те са заменени с богати изображения и орнаменти.

Ние не сме добре осведомени върху формата на ризницата през IV в., тъй като тя е била направена, за да бъде гъвкава, не вече от предница и задница от бронзова тенекия, а от отделни железни плочки, прикачени върху кожа или дебел плат. Тези железни ризници са имали и големи железни нагръдници, които са били покрити отгоре с тънка сребърна тенекия. украсени с пояси от орнаменти. Типичен представител на този вид паметници е железният нагръдник от Мезек, единственият, който е запазен цял. Подобни нагръдници, изработени от злато, са се носели от мъжете и в по-старата епоха, било върху самата ризница, било върху дрехата. Те имат сърповидни форми.

Към най-редките паметници на предпазното въоръжение спадат украшенията на щитовете. Такива са намерени досега в две находки от IV в., едната от Розовец, Пловдивско, по-близо до Карлово, другата от Панагюрище. Украшенията на щитове са обиковено в гарнитури и в двата случая са изработени от сребро. Всяка гарнитура се състои от една централна пластинка, която има четвъртита форма и полусферична издутина в средата и четно число — 6 или 8, кръгли плочки също с издутина в средата. Гарнитурата от Панагюрище е украсена с орнаменти и изображения.

Цялото предпазно въоръжение е изработено в Тракия. Някои от ризниците и шлемовете са може би дело на художествената индустрия, т. е. на художествените занаяти в гръцките колонии по тракийското крайбрежие.

Понякога предпазното въоръжение издава връзки по форма и украса с гръцкото, в други случаи обаче върху него се наблюдава силното влияние на Изтока. Това особено силно се чувствува във формата и украсата на тракийския тип шлемове — които са еднакви с тези, които се употребяват в Мала Азия — и на украшенията към щитовете, които стоят в тесни връзки с персийските.

При погребението на мъжа голяма роля играе и погребението на коня, който е бил поставян при гроба с пълната си амуниция: юзда, оглавник с или без украшения, презгръден ремък и седло. В две находки, заедно с части на конска амуниция била намерена и по една шпора. Юздата обикновено през този период се изработва от желязо, много рядко от бронз и в два случая, единият от Брезово, Пловдивско, другият от Враца, страните ѝ са изработени от сребро. Зъбалецът на юздата в тази епоха е или верига, или съставен от две съединени с по една халкичка металически пръчици, които завършват с по едно колелце до халките, и които в средната част на зъбалеца са покрити с бодли — т. нар. ежове. Страните им са или полукръгли, или имат друга форма.

Типични за конската амуниция са многобройните украшения, които са изработени от бронз или най-често от сребро. Едно от тях е стояло на челото на коня, докато всички останали са били по страните на оглавника и по конските колани. Макар да представляват по-нататъшно развитие на старите тракийски украшения от предишната епоха, те през V и IV в. вече са станали неузнаваеми, понеже имат изображения на животни или орнаменти от животинския свят. Понякога те имат много близки успоредици с употребяваните украшения към конска амуниция по същото време у скитите, в днешна Южна Русия. Въпросът за произхода на изкуството, в което те са изпълнени, още не е разрешен по задоволителен начин, тъй като подобни украшения се срещат не само във всички страни около Черно море, а именно Иран и Мала Азия, но също и в източните гръцки градове в Мала Азия и гръцките острови, например Кипър.

Конската амуниция в някои находки, където са били намерени всичките ѝ части, се състои от по 7,9 дори 11 големи украшения, към които може да има и други малки. Така понякога цялата амуниция е съставена от 200—300 отделни парчета, какъвто е случаят с находките от Враца или от Луковитското съкровище. Всички части, които досега познаваме, са изработени почти изключително от тракийски майстори и представляват най-интересната част от находките в надгробните могили от V и особено от IV и началото на III в пр. н. е. Дълго време в науката господствуваше мнението, че тези украшения са работени от скити, които се заселили в Тракия. Напоследък почна да доминира обаче мнението, че те са работа на местното население — траките, които се намирали под силното влияние на скитското изкуство. Както старите находки обаче, така и някои нови, показват ясно, че в една значителна част от тези своеобразни паметници се долавя силно влияние на персийското изкуство, което е повлияло и върху североизточните съседи на траките, населяващите Южна Русия скити.

Както погребението на мъжа, така и погребението на жената в тази епоха се отличава с голям лукс. Могилите, издигнати върху женски погребения, ни предлагат най-различни златни пластинки, свързани с облеклото. Тук на първо място трябва да поставим златните нагръдници, които в ромбовидна, елипсовидна и шестоъгълна форма се срещат еднакво често както в женски, така и в мъжки погребения. Типични за женските погребения са обаче малките пластинки, които са имали най-различни форми и орнаменти и са били зашити върху дрехите и булата на погребаните жени. Прибождането на дрехите с фибули, понякога от бронз и сребро, но често и от злато е било нещо най-обикновено. При това фибулите са два вида. Тракийският тип, който не се среща вън от Тракия, и фибули от други типове, с много богата украса, разпространени в Северозападна България и Кюстендилско, които идват като форма с готови орнаменти от Гърция през Македония.

Златните гривни са сравнително редки, но между накитите голямо място заемат огърлиците, торквите и обеците. Голяма част от тях са работа на значителните гръцки златарски ателиета. В тях през V в. пр. н. е. преобладава геометричният и растителен орнамент, изпълнен с малки зрънца и нишки — във филигран. През IV в. пр. н. е. пък и в първата половина на III в. тази украса отстъпва мястото си на фигури на животни. Най-често се срещат обеци, крайщата на които завършват с глава на лъв. Понякога това са фантастични чудовища, като лъвската глава е снабдена и с дълги, силно извити рога. При тях ясно се чувствува силното влияние на ювелирското изкуство на древна Персия и въобще на Изтока, макар да са работени в гръцки ателиета. Най-интересна е в това отношение находката в Мезек от времето на Александър Велики, в която се намират няколко чифта обеци с лъвски глави.

Има накити, които могат да се срещнат както в погребения на жени, така и в погребения на мъже. Тук на първо място трябва да поставим златните венци. Те представляват няколко клончета от злато, изработени съвсем реалистично. Листата са представени с жилките по тях, клончетата са показани с растителни кръгове на мястото, където трябва да представляват разреза. Плодовете са представени с дълга дръжка и топчести, като дребни череши. Има венци, които имат значително тегло. За пръв път подобен венец е бил открит в 1851 г. при с. Розовец, тогава Рахманли, в една гробница, която е напомняла по устройството си тази при Мал тепе и е съдържала погребение на мъж. Втор подобен венец е бил открит в могилата при с. Розовец в 1879 г. от руските окупационни войски пак в погребение на мъж. Венецът във Враца бе открит върху главата на жена, а при Стрелча един подобен венец е открит в погребение на мъж.

Обеците, венците и огърлиците, които са открити у нас, не се отличават по нищо от подобни накити, откривани в Македония, в гръцките острови, Мала Азия и Южна Русия. Това важи до голяма степен и за златните нагръдници, които не се срещат въобще в Румъния и Южна Русия.

В надгробните могили, безразлично дали те са принадлежали на мъже или на жени ,се срещат често и съдове, изработени от благороден метал, обикновено от сребро.

В мъжките гробове обикновено се намират типични чаши за пиене. Така например в Голямата могила при Дуванли, от втората половина на V в., са намерени две много интересни чаши, от които върху едната са нарисувани със злато и гравирани изображения на Дионис, сатири и менади. В погребението от Дълбоки има също сребърни чаши. Някои сребърни чаши имат доста своеобразна форма. Това са тъй наречените ритони, които имат на горната си страна отвор за наливане на течност — вино, а на долната си страна малко отворче, през което течността изтича в устата на този, който желае да пие. Ритоните понякога имат форма на рог, като долната им част може да завършва с животинска или човешка глава или цяла предна част от животно. Такива ритони има намерени в Башова могила при Дуванли от края на V в. и в могилата при Розовец. И в двата случая ритоните са от сребро и са намерени в погребение на мъж.

Съдове обаче, които са служели за хранене, се намират както в погребение на мъже, така и на жени. Най-разпространената между тях е фиалата. Това е малко тасче с подгъвка под устието, което понякога е гладко, понякога покрито с орнаменти. В центъра на дъното си има полусферична изпъкналост умбо, а около нея многобройни езиковидни листа превръщат цялата долна част на съда в една голяма розета. Формата е типична източна и е минала от Асирия в Персия, откъдето се е разпространила през Кавказ в Южна Русия, у нас и в Гърция. Голямата част от нашите фиали са работени в Тракия било в гръцките колонии, било в тракийски ателиета. Същото важи и за ритоните.

Някои от ритоните, като ритонът от Розовец, имат украса с изображения на божества и херои. Тази група ритони, към която спадат и ритоните от Панагюрското съкровище, е работена в Тракия, от добри ателиета. Листовете на розетата в някои фиали са заместени с други растителни орнаменти, а понякога и с човешки глави. Такъв случай ни предлага една фиала от Луковитското съкровище.

Освен тези сребърни чаши и тасчета в могилите се намират и още много други сребърни съдове с различни форми и украса. При голяма част от тях личи силно ориенталско влияние, независимо от това дали са работени в гръцки ателиета или в тракийски, защото в това отношение източните народи са били големи майстори. Силно се проявява гръцкото изкуство в бронзовите съдове, които са спътник на почти всяко погребение. Между тях една значителна част са тъй наречените хидрии — бронзови съдове с голяма вместимост, дръжките на които — две хоризонтални и една вертикална, са украсени с орнаменти и изображения. Също така се срещат извънредно често ситулите — бронзови кофи, които имат вместо едно по две превезла. По-слабо са разпространени каните и широките разлати съдове. За една голяма част от тях са правени най-различни предположения. Така например, понеже в Южна Италия има големи центрове за изработване на най-различни бронзови съдове, някои изследвачи поддържат, че част от нашите съдове са работени там. Това едва ли може да се смята за сериозно, тъй като много от тези съдове са по-стари от времето, когато тези занаяти са съществували в Южна Италия, пък и носят следи от по-различно изкуство. Тъй като у нас се срещат, и то пак в надгробните могили, много съдове от печена глина, които са рисувани или покрити с черен фирнис, и за които се знае, че са внасяни в древността по търговски път от Атина, някои са склонни да отдадат много от тези бронзови съдове също на Атина. Въпросът с произхода на тези съдове не е решен окончателно, но така както той се очертава поне за момента, много по-вероятно изглежда, че тези съдове са изработвани в центрове, които се намират много близо до Тракия.

Като говорим за бронзовите съдове, трябва да споменем, че между тях се намират и други материали, каквито са например канделабрите, или лети от бронз или ковани от желязо, бронзовите или глинени лампи, които са горели с дървено масло, и много други различни паметници.

Всички тези съдове заместват някогашните глинени съдове, представляващи старите погребални дарове. Разбира се, във всяко погребение има и по няколко глинени съдове, които ни дават представа за местното грънчарство. През V и IV в. голяма част от тях са работени на колело, а понякога те възпроизвеждат и различни метални форми.

*

Периодът от края на VI до началото на III в. пр. н. е. е една блестяща епоха за Тракия и приблизително същото важи за близкия изток. През този период в VI и V в. е и кулминационната точка на развитието на персийската култура — някъде около началото на V в. В това време и гръцката култура създава своите най-големи паметници — в края на V и началото на IV в. пр. н. е. Това е един период на големи дела и на големи паметници, на които и Тракия не е останала чужда. И нейните най-важни и интересни паметници принадлежат на това време. След големи вътрешни борби в средата на IV в. Гърция става плячка на древните македонци. Закостенялата персийска монархия, която не може да се реформира, чака само един удар, за да загине, и в 330 г. тя е в ръцете на Александър Велики. Но и самата древна Македония, разхвърлила войските си и изтласкала големи маси от населението си в Египет, в Сирия и Персия, в Гърция и Тракия е вече един призрак на мощната някога държава на Филип II и неговия син Александър Велики. В борби по целия свят, в междуособици и сблъсквания бързо загива нейното богатство и военна мощ. Царството се разпада и Тракия остава в ръцете на Лизимах, който от една страна се бори с всичките си противници в империята, от друга страна — с въстаналите срещу него траки. Именно в този момент идва нашествието на келтите в Тракия и тя, както и значителни области от Мала Азия, стават плячка на този средноевропейски примитивен народ.

Вече няма да има нито големи гробници, затрупани под огромни могили, нито облекла, натруфени със злато, няма да има и мъже, и жени, окичени в злато, използували на трапезата си златни и сребърни съдове, донасяли от други страни най-различни накити в домовете си, накичили конете си с най-различни сребърни и бронзови украшения. Това блестящо общество от мощни хора, които могат да си позволят подобен лукс, естествено е малобройно. В техните ръце е било богатството и властта, и около тях се е организирало тракийското общество. За тях тракийският занаятчия е изработвал най-хубавите си произведения, за тях търговецът е търсил да купи нещо изящно от гръцките колонии или от далечни страни, най-сетне тяхното държане, тяхното облекло, техните накити, тяхното въоръжение и амуниция са подражавали останалите траки, които са се издигали по богатство и власт над своите сънародници. На тях принадлежат богатите погребения и своеобразните и интересни гробници. Между тях на първо място са царете, следвани от богатата класа — династите, могъщите траки, които крепят и самите царе, и които ги подражават. В техните ръце е била цялата търговия на Тракия с гръцките колонии. Те са господарите и на всичко онова, което произвеждал обикновеният тракиец, простият народ. В същност цялото богатство от последните десетилетия на VI до първите десетилетия на III в. пр. н. е. е било в техни ръце по силата на това, че властта в Тракия е принадлежала на този тънък слой хора, които движели целия живот в страната. Последните 4—5 десетилетия от разцвета на тракийската култура протичат при най-голяма мощ на тези многобройни малки владетели, които гърците наричат династи или парадинасти, а римляните по-късно регули, които са издигнали Казанлъшката гробница, гробниците при с. Копринка, Казанлъшко, гробниците при Ветрен и Белово, Пазарджишко, при Филипово, Пловдивско, при Янково, Шуменско, при Лозенград. Те всички се датират в края на IV или началото на III в. пр. н. е. И, разбира се, тези, които са погребани в споменатите гробници, са имали и приживе великолепни жилища, подвластни градове, села и земи. С рухването на тяхната мощ, рухва цялото общество, което създава и тика напред тракийската култура.

Именно това е станало около 278 г. пр. н. е. То е причина за обедняването на надгробните могили от периода след III до I в.

Келтите, един народ, населяващ земите от Средни Дунав чак до Ламанш, имали сравнително много по-примитивна култура от траките. В края на IV в. някои от техните племена, които живеели по средния Дунав, се раздвижили към Балканския полуостров. Придружавани от жените си и децата си, въоръжени със своите дълги кавалерийски мечове, с щитове от кожа, снабдени в центъра с един металически кръг — умбо (с форма на пъп), те нахлули в Балканския полуостров, преминали през него и се заселили чак в Мала Азия. Част от тях останали в Тракия и тук основали своето царство, което господствувало над цяла Тракия до 216 г., когато траките въстанали и унищожили нашествениците.

Всички тракийски могили от това време и от следващите два века се различават коренно от по-старите по своите дарове. В тях вече няма многобройните златни и сребърни накити при погребенията на жените. Липсват също така великолепните сребърни и бронзови съдове, работени било в чужбина, било в гръцките колонии по тракийското крайбрежие, било от тракийски майстори. Не се срещат вече и богатите конски амуниции при погребенията на конете в гробниците на мъжете. Обикновените дарове сега са глинените съдове, работени от местни майстори. В погребенията на жените се срещат бронзови и много рядко сребърни фибули, а в погребенията на мъжете липсват всякакви следи от предпазно въоръжение. Един дълъг меч, такъв, какъвто носят келтите, едно желязно умбо от щит, една юзда в устата на коня— това са находките, които се откриват в няколкото десетки погребения от тази епоха. Ако не беше сложната форма на юздата, която се среща само в земите, населени с траки, ние бихме казали, че тези погребения са на келтски вожд. При това погребенията в Южна България са още по-бедни. Така, както рисуват надгробните могили този период, ние би трябвало да мислим, че с идването на келтите Тракия е загубила изведнъж цялата своя предишна култура. Очевидно обществото, което я е създало и развивало по-нататък, е рухнало. На мястото на някогашните разглезени от богатствата на Тракия владетели и царе, живеещи в разкош в дворците си, строящи великолепни гробници, сега се явяват скромни воини, на които цялото богатство е копието, мечът и щитът. Промяната на културата е така рязка, както е промяната в културата на Гърция или Персия след завладяването им от македонците.

Очевидно, след идването на келтите и след падането на тяхната власт в Тракия не е могло вече да се създаде онова богатство, което е съществувало по-рано. През целия период от края на VI в. до началото на III в. пр. н. е., когато Тракия се намира последователно под властта на едно голямо царство, най-напред това на одрисите, след това на македонците, после на Лизимах и представлява част от един голям културен свят около Бяло и Черно морета, тя е богата. От момента обаче, в който келтите помитат цялото тракийско общество с многобройните му царе и малки владетели, те я изолират и от връзките с външния свят и тя става отново една затворена и бедна област.

Могилите през време на римското владичество

Като че целият живот в Тракия получава нов разцвет и богатство след установяването на римската власт. Завоевателните войни на римляните завършват в края на първата половина на I в. от н. е. и от това време тракийските могили, особено тези на юг от Балкана, изведнъж почват да дават все по-богати и по-разнообразни находки, като почти догонват по блясък стария разцвет на тракийската култура. Въпреки присъствието на римската власт, администрация и войска, въпреки създаването на градовете и реорганизирането на по-старите по римски образец, богатите траки продължават да издигат своите надгробни могили и да поставят в тях отново редки и скъпи дарове.

И сега, особено в началото на римското владичество, се чувствува същата склонност към изтъкване с много дарове на погребенията на мъжете, които често се характеризират и като лица, притежавали военни и държавни функции. В едно погребение от Виза в турска Тракия и друго от Пловдив са намерени любопитни паметници. Това са известните шлемове маски, които се срещат в почти всички римски провинции в цяла Европа и в Мала Азия. При тях характерното е, че шлемът на умрелия, снабден с козирка и задтилник, има почти полусферична форма и освен това е снабден с наличник, маска, която покрива лицето, като оставя отвори за гледане пред очите и за дишане пред носа и устата. Заедно с тези маски-шлемове се намират и железни плетени ризници, които за пръв път бяха по-добре проучени при едно римско погребение в могила от Старозагорско. Интересното е, че при тях има броня, изработена по същия начин и за двата крака — нещо като дълги гетри.

При тези погребения се намират и най-различни железни оръжия, щитове от кожа и други предмети. Някои от тези погребения са извънредно богати с бронзови и сребърни съдове, златни и сребърни пръстени, украсени с полублагородни камъни, върху които са издълбани различни много художествено изработени изображения. Когато изображението е вдлъбнато, камъкът се нарича гема, а когато е изпъкнало — камея. Върху шлемовете-маски понякога има апликирани и венци от сребро. Срещат се също и железни ризници, направени от малки люспи.

Погребенията на жени обикновено съдържат накити от злато или сребро, между които се срещат найчесто обеци и огърлици в много и най-различни форми. Широко разпространение имат полублагородните камъни, които допълват различните златни верижки, носени като огърлици, гривни и пр. Фибулите в тази епоха изменят рязко формите си, като често пъти се намират под силното влияние на римските фибули. Бронзовите и сребърни огледала, които се срещат още в най-старите тракийски находки от VI до III в., сега отново почват да се употребяват нашироко в женските гробове, заедно с много други различни типични женски тоалетни принадлежности, като малки пудриери, изработени от сребро, бронз или слонова кост, малки кутийки от същите материали и много други неща.

Бронзовите съдове са с най-разнообразни форми. Срещат се големи амфори, великолепни кани, които напомнят по направата си изработените в Южна Италия съдове от този вид, широки разлати кръгли съдове, напомнящи нашите тигани, известни под името патери, дръжките на които завършват с животинска глава, дълбоки съдове с хоризонтално поставена дръжка — т. н. касеролета, работени в Южна Италия или у нас. Между сребърните съдове особено внимание заслужават сребърните чаши с форма на купа, покрити с изковани изображения ,в които, както в турските зарфове, се поставя втора купа, в която се налива течността. Този вид чаши, снабдени с ниско столче, често са покрити целите с растителни орнаменти — клончета с листа и плодове или по-рядко с най-различни изображения. По характер голяма част от тях напомнят прочутото съкровище от Боскореале в Италия, което някои смятат, че е било изработено на Изток в Египет.

Най-сетне, за да приключим с този ранен период на римското владичество, трябва да споменем и още една група паметници — многобройните стъклени съдове: чаши и шишенца, изработени от безцветно стъкло чрез издуване или изливане, понякога украсени с орнаменти от друг цвят, прилепени към самата чаша. Понякога върху стъклените съдове има рисувани изображения или прости орнаменти.

С напредването на времето на римското владичество, животът в Тракия почва да се изменя бързо. Докато през I и голяма част от II в. пр. н. е. властта е съсредоточена в ръцете на тъй наречените стратези, назначени да управляват малки области, на кръга около които принадлежат и споменатите богати погребения, в последните отрано почват да се промъкват и елементи от градския живот, повече или по-малко чужди на тракийската култура в по-старата епоха. На първо място тук трябва да имаме пред вид комплексите от атлетически принадлежности, които са били използувани в многобройните игрища и гимназиони за спортни игри. Всеки атлет е имал по един чифт стригили и съдче, в което е държал маслото, използувано за мазане на тялото. Стригилите са обикновено сърповиден предмет, който има острие с формата на един улей, снабден с дръжка. Те са изработени от бронз или от желязо. Съдчетата за масло имат най-различна форма. Най-интересни между тях са бронзовите съдчета с форма на бюст, най-често на сатир, по-рядко на негър.

Градският живот е повлиял и в друго отношение. Често пъти в погребенията се намират между другите дарове и бронзови или железни сгъваеми столове. Сгъваемият стол се е смятал дълго време атрибут, характерен белег на властта на римските магистрати. Когато един държавен чиновник е отивал някъде да решава спор или да раздава правосъдие, той е носел със себе си и сгъваемия стол, на който е сядал при изпълнение на длъжността си. Поради това той съставлява неразделна част от погребенията с колесници, тъй като сгъваемият стол се е носел в колесницата, с която е пътувал и чиновникът.

Интересно е, че досега колесници и сгъваеми столове почти не са намерени в ранните римски гробове. Липсват също така и погребения на коне и конски амуниции. Често обаче в погребенията се откриват най-различни сребърни украшения, предназначението на които още не е установено по сигурен начин. Също така интересно е, че при погребенията от II и III в. от н. е. много от погребалните дарове вместо да се поставят в могилата, се поставят вън от нея — при колесниците. Поради това при тях се намира често и железен меч, копие, бронзови и стъклени съдове и много други неща. Датирането на находките от II и III в. от н. е., когато те не са съпроводени със сигурно датирани материали, каквито са монетите, създава големи мъчнотии. Те се дължат главно на обстоятелствата, че повечето от нещата са работени от местни майстори, които не винаги следват във формите и изображенията на изработените от тях предмети изкуството на големите римски центрове и поради това се датират несигурно.

Понякога градският живот е сложил още по-строг отпечатък върху находките в надгробните могили. В такива случаи дори погребалните дарове издават занятието на умрелия. Така например в някои надгробни могили са намерени хирургически инструменти, сонди, различни ножчета, резци и лъжички, които ясно показват, че умрелият е бил лекар. Тези редки случаи, в които можем да установим било професията на умрелия, било част от неговите занимания, са най-интересната част от проучването на една находка.

През римската епоха особено внимание заслужават погребенията на деца, при които често пъти се поставят играчките им: статуйки от печена глина с форма на конче, снабдено с колелца, за да може да се движи, фигурка на животно, с поставени в нея зрънца или камъчета, които тропат и мн. др. Едно пълно изложение на даровете в надгробните могили и на всички неща, които се намират в тях, би ни отвело твърде далече. Защото материалите, които се срещат в надгробните могили, са същите, които се употребяват и в живота. И тъй като надгробни могили са се правели у нас в продължение на повече от хилядилетие и половина, ние можем да си представим колко е трудно да се обхване целият този материал в една кратка работа.

Ето защо ние изоставяме въпроса с даровете или, както това се казва на суров научен език, с инвентара на тракийските могили, за да кажем няколко думи за начина, по който се извършва датирането на находките.

Надгробните могили като извор за изучаването на тракийската култура

За да се изучи културата на един народ е необходимо да се познава добре целият негов живот, т. е. да бъдат разкопани много негови селища и некрополи. И докато селищата дават представа за жилището, за принципите, на които е почивал селищният живот, и за тяхното постепенно развитие, за възникването и развитието на селото и на града, некрополите, т. е. градовете на мъртвите, дават представа пък за погребалните обичаи и традиции в почитането на мъртвите. И едните, и другите обаче са извор за изучаване на материалната култура. При това, докато селищата съдържат останки от всекидневния живот на жителите си, гробовете представляват складове, или както се казва в науката — депа, в които хората са поставили известни предмети — гробните дарове в един точно определен момент — деня на погребението на умрелия. Следователно, всяка гробна находка ни открива един момент от живота на обществото, което е създало този гроб, и предметите, които са поставени в него. При това поради изключителното богатство на гробовете през цялото първо хилядолетие пр. н. е. гробните находки са често пъти най-важната основа, върху която се построява историята на дадена култура. Това важи особено за Тракия, в която, поради сравнително късното започване на проучванията и поради турското робство, ние почти не разполагаме с проучени основно тракийски селища и главният извор за възкресяване миналото на Тракия са гробните находки и преди всичко богатите погребения, които са извършени в надгробните могили. Защото безразлично дали в могилата има скъпи предмети или не, тя е едно погребение за богатата класа.

Чрез наблюдения върху развитието на културата в цяла Европа се установява известна закономерност. Така например между 1200 г. и 900 г. пр. н. е. в Европа все още се употребява бронзът като материал, от който се правят оръжията и оръдията на труда. Около IX в. пр. н. е., някъде по-рано, другаде по-късно обаче тези материали, макар и да следват старите си форми, са изковани от желязо. Заедно с тези предмети в гробовете и селищата продължава да се срещат керамика, накити и най-различни материали, които представляват по-нататъшно развитие на вече съществуващи форми. Периодът на това дълго и бавно развитие на културата в Европа, през което се употребява вече желязото, е известен под името „ранно-желязна епоха“ или още „халщатска епоха“, по името на един от големите центрове на тази култура, сегашния град Халщат в Австрия. Спокойното развитие на халщатската култура продължава в цяла Европа до към средата или дори до края на V в. пр. н. е., след което в нея се явяват резки промени. Същите неща, които се употребяват в халщатската епоха, продължават да се срещат и по-късно, но те като че получават бърз тласък на развитие, поради което мечовете, фибулите, юздите, керамиката, накитите бързо изменят формите си. Този втор период, който започва около края на IV в., е известен под името латенски, като за създаването на термина е послужило името на град Латен в Швейцария, където тези промени в желязната епоха са били основно проучени.

Съобразно с това деление и тракийската култура, която е част от културата на Европа и която в много отношения прилича на нея, е разделена на същите три периода, а именно — късна бронзова епоха, ранно-желязна и късно-желязна. Първата започва от 1200 и продължава до 900 г., втората — ранно-желязната, между 900 и 400 г. и третата — късно-желязната, между 400 и 1 г. пр. н. е. В тези три периода се разглеждат обикновено и находките в Тракия. В действителност обаче нашите надгробни могили, пък и всички останали находки, показват, че развитието на културата в Тракия следва други периоди. Ние много лесно можем да се убедим в това, ако подредим всички находки, които притежаваме. В такъв случай ще видим, че в надгробните могили от късната бронзова и ранната желязна епоха развитието върви по същия начин, както в цяла Европа, макар да си има свои особености. Така например фибулите, които се делят на две групи, еднопримчести и двупримчести, са известни в много варианти, близки помежду си. Железните мечове следват формите на бронзовите, копията — също. За ранно-желязната епоха са типични освен това брадвите, украсени с глави или фигури на животни, както и много бронзови накити. Всичко това обаче продължава спокойното си и бавно развитие само до средата на VI в. пр. н. е. В последните десетилетия на VI в. стават много резки и бързи промени, при които накити, фибули, украшения на коне, оръжия изменят бързо формите си или направо се създават съвсем нови форми. Това означава, че културното развитие на Тракия преживява една промяна през последните десетилетия на VI в., каквато Централна и Западна Европа преживяват в началото на IV в.

С настъпването на втория период на тракийската култура в живота на траките се вмъкват редица нови неща. Така например един от типичните накити и за жени, и за мъже са златните нагръдници, които не са известни от по-стари находки. Наблюдават се резки промени във формата на юздата, която получава вместо звбалец, съставен от две пръчки, зъбалец, с форма на верига, какъвто се употребява в Мала Азия и Близкия изток. Когато пък зъбалецът пази старата си форма, той получава нови елементи — бодли и колелца, каквито са юздите, употребявани в Гърция. Украшенията към конската амуниция също преживяват дълбоки промени. Украсата им и формата им губи своя типичен геометричен характер и се заменя с много по-свободна украса, която черпи орнаментите и мотивите си от животинския свят. Изменя се и материалът, от който се изработват тези неща. Той вече не е бронз, а сребро. Едновременно с това при тракийските находки почват да се срещат все повече и повече внесени от чужбина предмети. Всичко това показва, че Тракия почва да се развива бързо и да изпреварва далеч останалите вътрешни области на Европа. Постоянно се явяват все по-нови и по-нови типични за тракийската култура предмети. Съвсем нови и без явна пряка връзка със старите са формите на фибулите от тракийския тип и от типа Букьовци, които се употребяват сега. Пък както видяхме вече по-горе, това е времето и на големите тракийски гробници, а няма съмнение, че хората, които са ги строили, са си строили и великолепни дворци, в които са живели. Около тях са възникнали и значителни градове, строили са се крепости. Самите племена са започнали да си съперничат за създаването на свои царства. Към този период най-сетне спада и създаването на одриското царство, пък и създаването на македонското царство и превръщането му в световна империя, в което Тракия е дала своя принос. Сребърни и златни съдове, бронзови и железни ризници и шлемове, богати облекла и златни накити—всичко това характеризира тази епоха, която завършва с появата на живописта в Казанлъшката гробница и на първите статуи в Тракия, както е случаят със статуята при гробницата в Мезек.

В цялото това развитие на тракийската култура през този период, който продължава все още и през първите десетилетия на III в., се чувствуват бързи тласъци, като в много случаи тя се обогатява с форми, мотиви, орнаменти, взети от страните, които по това време стоят начело на културата — например от Персия, която е съсед на Тракия през Босфора и Дарданелите и Гърция, завладяла от своя страна тракийското крайбрежие, където има свои многобройни колонии. Ето в същност какво ни разкрива един анализ на съдържанието на могилите през периода между последните десетилетия на VI и първите десетилетия на III в. пр. н. е. — период, който може да се нарече разцвет на тракийската култура.

Бързият упадък настъпва в следващия период, след 280—270 г., когато нашествието на келтите в Тракия става причина за нейното обедняване. Връзките на Тракия с културния юг през това време изчезват и отстъпват място на връзки с примитивния север. Сега в Тракия се явяват много от елементите на т. нар. латенска култура, която сега изглежда толкова близка с тракийската, че ние не можем почти да направим разлика. Мечът променя старата си форма, като се явява типичният келтски кавалерийски меч. Умбата на щита, богато украсена, сега е заместена от едно централно умбо на щит; то има същата форма, с която се явява у келтите. Юздата получава нова форма. Керамиката изменя рязко формите си, като загрубява. Фибулите получават нови форми, каквито до това време се срещат рядко, много близки до фибулите на Централна Европа. Това е в същност един нов период за Тракия, който така, както ни го рисуват находките, може да се постави между 270 г. пр. н. е. и окончателното установяване на римската власт в 50 година от н. е. Този период може да се нарече период на проникването на латенската култура в Тракия.

Следващият период от историята на нашите могили е съвсем ясен. Той е времето на римското владичество от 50 до 300 г. от н. е.

Целият този преглед ни показва, че в същност Тракия има едно самостоятелно развитие на своята култура, което е ясно отразено от богатите надгробни могили. Това самостоятелно развитие поставя нашата страна далеч пред народите в другите части на Европа, ако не броим, разбира се, Гърция и Италия, които в това време са огнища на по-висока култура.

Датирането на находките в посочените четири периода не среща никакви мъчнотии. Една находка още при пръв поглед може да се постави към един от тях. Това обаче, което ние още не навсякъде можем да направим, е да разделим тези четири периода на по-малки и с това да създадем още по-сигурни начини за датиране.

В някои периоди от съществуването на нашите надгробни могили и за някои находки, в които има точно датирани материали, това е сравнително лесно. То важи преди всичко за много от находките от периода на разцвета на тракийската култура, т. е. от края на VI до началото на III в. пр. н. е. През този период много от находките съдържат внесени от Гърция рисувани вази, които могат да се датират много точно, често пъти с две-три десетилетия точност. Често пъти тези рисувани гръцки вази се намират в находки, съдържащи още много предмети, като бронзови и сребърни съдове, златни накити, украшения към конска амуниция, предпазно въоръжение и др. Ясно е, че голяма част от тези неща са били купувани още докато погребаните заедно с тях са били живи. При това една тънкостенна изящна ваза от печена глина, колкото и грижливо да се пази, не може да изтрае дълго време в една къща или в едно семейство. Обратно, ние често и днес се сблъскваме със златни и сребърни накити, които се предават в един дом от поколение на поколение. Поради това не винаги датите на материалите в една находка съвпадат. Понякога между фината керамика и другите материали може да има промеждутък от време, който да обхваща две-три десетилетия. Общо взето, досега по-големи различия в датите на материалите от една находка не са засвидетелствувани.

Понякога датата на една находка може да се постави точно и въз основа на монети, намерени в гробовете, тъй като този обичай — да се поставят монети при умрелия — съществува през периода, който ни интересува. В някои случаи монетата има много дълъг период на съществуване. Такива са случаите, когато монетите на някои гръцки градове са определени по стила им, т. е. по характера на изображенията, поставени върху тях. Така често пъти една монета, сечена в някоя от гръцките колонии, е била употребявана като монетарен тип много дълго. Има случаи, когато такива монети са сечени в продължение повече от 50 години. Като имаме пред вид обаче, че монетите, изработени от благороден метал, сребро или злато, могат да се използуват и да вървят из пазара още дълго време, след като сеченето им е прекратено, ние бихме могли да кажем, че понякога, въпреки присъствието на монети, находките остават датирани в един много дълъг период.

Най-ясно би ни показал това един пример. В богатата находка от куполната гробница Мал тепе при Мезек са намерени много материали. Предполага се, че в гробницата е имало три погребения. Едното било на мъж и от него не са намерени останки, докато другите две били намерени в преддверията на гробницата и били на две жени. Между намерените материали нито един предмет не може да се датира съвсем точно. В гробницата е намерен обаче един канделабър, украсен с бронзова статуйка на танцуващ сатир, която може да се отнесе към последната четвърт на III в. Предполага се още, че гробницата е била издигната в чест на мъжа, а погребенията на жените се смятат като дошли след него. В двата гроба на жени има между другите материали и по една монета от Александър Велики (336—323 г.) Краткотрайното царуване на Александър Велики обхваща само 13 години. По това време са се секли монети от него. Но монетите му — сребърни драхми, продължават да се използуват още дълго след смъртта му, като циркулират в нашите земи заедно с тези на Лизимах. Ние ги намираме в съкровища заедно с монетите на Лизимах, който управлява и следователно и сече монети между 306 и 280 г. А това показва, че гробницата Мал тепе, макар и да съдържа монети на Александър Велики, може да се отнесе и към по-късно време, към която дата теглят и някои други материали. Но това не е всичко. Тъй като се приема, че гробницата е строена за погребението на мъжа и че то е най-старото, ако датираме двете погребения на жени през царуването на Александър Велики, ще трябва да приемем, че самата гробница е построена по-рано и че погребението на мъжа може да е станало и преди царуването на Александър Велики, още около 350 г. пр. н. е., а следователно и част от даровете, които се отнасят към погребението на мъжа, са към най-старите материали в гробницата. Всичко зависи от това, на какви интервали от време са станали трите погребения. Изглежда, че погребенията са станали доста време едно след друго или най-малкото, че първото погребение е било доста по-старо. Причините да твърдим това са много ясни. Върху първия под на гробницата е бил издигнат нов, втори каменен под — една поправка, която би се наложила най-вероятно, ако гробницата е била използувана по-дълго време.

Тези мъчнотии при датирането на находките, особено когато се касае до големи комплекси, натрупани от няколко погребения, са нещо обикновено. Датирането на находките, които не съдържат такива сигурно датиращи материали, е много по-трудно и става често пъти в по-големи промеждутъци от време. Това особено важи за най-ранните находки от края на бронзовата и ранножелезната епоха и за по-късните находки от времето на проникването на латенската култура в нашите земи. В тези два периода датирането се извършва често пъти въз основа на по-добре датирани находки или форми на предмети в други страни. Този начин на датиране обаче не винаги води до правилни резултати, тъй като често пъти в близки до Тракия области същите неща се явяват по-рано или по-късно.

Ако в някои случаи в периода, който обхваща времето от IX до VI в. пр. н. е., се опитваме да датираме с някои форми на фибулите различни погребения, това се прави, защото в Гърция, Тесалия, Македония или друга някоя област намираме тези форми вече датирани. Такъв е случаят и с датирането на находките от периода между 270 и 1 г. пр. н. е., където използуваме вече готови датирани форми на фибули, мечове и други паметници. Разбира се, тези начини на датиране остават винаги несигурни, когато в страната не може да се установи онова развитие на даден предмет, което то има и в други страни. Пък и към всички тези начини на датиране се прибягва само защото материалите, открити при редовни разкопки в България, още не са достатъчни, за да се направят необходимите наблюдения.

Особени трудности среща датирането на находките от могили през епохата на римското владичество. До голяма степен това се дължи на малкото находки, които са придобити чрез редовно проведени разкопки, а от друга страна — и на късия период на самото римско владичество, който обхваща само 250 години. В този период се чувствуват обаче ясно по-ранни находки, които се отнасят към I и началото на II в. от н. е. и по-късни, които обхващат времето от средата на II до началото на IV в. — времето на приемането на християнството и изоставянето на надгробните могили. В епохата на ранното римско владичество в Тракия се явяват много бронзови и сребърни съдове, които издават голямо майсторство. Безразлично дали те са работени в Италия или в някои големи провинциални работилници, по характера на украсата си, по начина на изработката си, една голяма част от тях следват работилниците на завоевателите. В периода на вече напредналото римско владичество постепенно различните видове украшения върху дървени сандъци, колесници, конска амуниция, изображения върху дръжки на съдове и върху най-различни предмети показват опити на местни занаятчии да възпроизвеждат, понякога много несръчно, понякога майсторски, било известни произведения на големи древни майстори, било банални изображения, които се срещат из цялата Римска империя.

Често пъти в това приложно изкуство, дело на местни занаятчии, ние виждаме да се възпроизвеждат най-различни паметници на старата гръцка и римска скулптура. Такъв е случаят например с една статуйка на Аполон, от III в. от н. е. украсявала колесница, намерена в надгробната могила Чатал тепе при Ямбол, заедно с частите на колесницата, към която принадлежи. Статуйката възпроизвежда едно изображение на Аполон, което ни е известно от монетите на македонския владетел Деметрий Полиоркет от III в. пр. н. е. В друга колесница, намерена при с. Могилово, Чирпанско, се срещат между останалите украшения и две статуйки на умираща амазонка в тип, който не е известен от други паметници. При други колесници обаче ние се натъкваме и на много обикновени и грубо изработени изображения на божества и херои, които нямат големи художествени качества.

Понякога древните тракийски колесници от тази епоха са били украсени с орнаменти от ковано желязо, а твърде често по тях са инкрустирани със сребро най-различни пояси от орнаменти, напомнящи по-късните арабески. Също така заслужава да се споменат и украшенията на конете и на яремите им, които някога са посребрявани и позлатявани, като по тях са били прибавяни и изковани от сребро най-разнообразни украшения. В други случай конете са украсени с хубаво изработени оригинални ажурни украшения от бронз. Амуницията на ездитния кон в епохата на римското владичество засега е бедна и непроучена.

Голямо място в находките от римската епоха заемат глинените съдове, съдовете от прозрачно стъкло и от бронз и сребро. Между тях една значителна част не се поддават все още на точно датиране поради липсата на сигурно датирани находки. Поради това и голяма част от тях, които съдържат главно произведения на местното занаятчийство, остават със съвсем съмнителна датировка.

Колкото и пълно надгробните могили да възкресяват живота на старите траки, все пак те откриват само една негова страна, докато другите за нас остават забулени в пълна неизвестност. Надгробните могили могат да ни покажат частния живот на човека в древността. Те могат да ни открият как той е бил облечен, какви накити и какво оръжие е имал, как е обяздавал коня си. Те могат да ни открият дори и част от обществения живот на човека — различията в социалното положение между богати и бедни, между владетели и поданици. Но надгробните могили много малко дават за обществения живот на древните траки, доброто проучване на който зависи от изследването на жилището и селището. И именно тук надгробните могили замлъкват.

Има обаче една област от живота на древния свят, за която надгробните могили дават изобилен материал. Това са търговските и културни връзки с външния свят. В същност би трябвало да кажем няколко думи най-напред за културните връзки. Още от последната фаза на бронзовата епоха в Тракия започва да се чувствува ясно развитието на една самостоятелна култура, върху която твърде малко тежат връзките с културния юг. Тази култура през времето на ранно-желязната епоха започва да живее във все по-тесен и по-тесен допир с Мала Азия и Гърция. Докато с Гърция Тракия е свързана с употребата на еднаквите видове и типове фибули, с Изтока тя се сближава с употребата на култовите брадви с изображения на животни или животински глави. Тези връзки в периода от IX до VI в. пр. н. е. са твърде външни. По найтипичния материал, който характеризира културата на един народ — керамиката, Тракия е свързана със страните, които живеят по Дунав, Средна Европа и с Мала Азия.

В следващия период ,който обхваща разцвета на тракийската култура, между края на VI и началото на III в. пр. н. е. Тракия вече се намира в културни и търговски връзки с двата най-напреднали народа, които са нейни съседи — гърците и персите. През този период голямата част от златните накити, златни и сребърни съдове, носят белезите на едно или силно повлияно от Изтока, или източно изкуство. Най-разпространените предмети в тракийските могили и съкровища от това време — сребърните тасчета или фиали, обикновено носят една и съща типична украса. Целият съд представлява една розета, една цветна чашка с много отделни листа. Този тип фиала е стар асирийски мотив, преработван нашироко в персийското изкуство. Някои от тези сребърни съдове са толкова близки до персийските, че биха могли да се смятат направо за персийски, ако бяха намерени в Персия. И между другите сребърни съдове, открити в тракийски могили, има много допирни точки с източното изкуство, макар една част от тях да са работени от гръцки майстори. Това е защото тези съдове в голямата си част не произхождат от континентална Гърция, както обикновено се мисли, а са работени в близки до Тракия центрове, където гърците са се намирали под влияние на Ориента. На първо място тук трябва да се имат пред вид гръцките колонии по тракийското и малоазийско крайбрежие и някои от островите в Бяло море.

Голяма част от нещата от сребро и злато, произведения на тракийските занаятчии, носят повече или помалко белези на силно влияние на персийското изкуство.

При това интересно е да се отбележи, че траките са много повече склонни да приемат и опростяват персийското изкуство, отколкото гръцкото. Дори когато възпроизвеждат един гръцки сюжет, какъвто е случаят с едно изображение на Херкулес или на една сирена в украшенията от щит в Панагюрище, траките го възпроизвеждат по един начин, който е много по-близък до персийското стилизирано изкуство, отколкото до свободното изкуство на гърците.

Съвсем другояче стои въпросът с многобройните бронзови съдове, които се срещат в тракийските могили. Чисто гръцката форма и обработка и чисто гръцкото умение, с което са изработени техните изображения и орнаменти не ни позволява да се съмняваме в произхода им. Той е гръцки. Понякога обаче при тях се долавят леки промени във формите и предпочитание към определени мотиви, които ни карат да се замислим дали те наистина са работени в континентална Гърция или една част от тях идват от определени гръцки центрове в Тракия.

Докато при сребърните и златните съдове можем да се колебаем в някои случаи дали имаме работа с произведения на гръцки или тракийски майстор, при бронзовите съдове това колебание почти не съществува. И това е съвсем естествено. Още от най-старо време изтокът е бил огнище на ковачеството, златарството и обработването на сребро. Поради това и Гърция винаги се е намирала под влияние на Персия в това отношение. Бронзолеярството обаче си остава типичен гръцки занаят, който говори в Тракия главно за гръцки майстори, кога по-добри, кога по-лоши. Това може да се каже за абсолютно всички бронзови съдове, които са намерени в Тракия и носят елементи на по-добра обработка.

С завършването на бляскавия период на тракийската култура в началото на III в. пр. н. е. във всички находки до идването на римляните личат явни връзки със Средна Европа. Упадъкът, който преживява гръцката култура в това време, унищожаването на Персия и разделянето на огромното македонско царство на много малки царства са лишили Тракия от нейния културен хинтерланд, а идването на келтите и техните грабежи — от богатството ѝ.

Напълно неизследвана в това отношение е римската епоха. Въпреки наличността на много и интересни материали, бронзови вази, сребърни съдове, златни накити, ризници, шлемове, украшения към колесници, конска амуниция и пр. и пр., само за една малка част от тях може да се установи със сигурност чужд произход — внос от Италия. Във всички останали случаи се намираме пред произведения, на които никой не се е опитвал да определи произхода. И в много случаи единственото мерило за произведенията от римската епоха е финната или груба изработка. Когато изработката е изящна и коректна, смята се, че материалите са работени вън от нашите земи. Когато тя е груба и недоделяна, произведенията се отдават на местни майстори. В същност какво е действителното положение, все още е трудно да се каже. При това, от една страна има факти, които свидетелстват ясно за тесните връзки с източните провинции на Римската империя, преди всичко Мала Азия, а от друга страна — материали, които са много подобни на образците от земите по Средния и Горен Дунав и дори по Рейн.

Целият този преглед, който направихме дотук, ни позволява да си създадем една обща представа за развитието на тракийската култура, която има два периода на голям разцвет, в които тя играе много голяма роля за развитието на културата на Европа.

Първият от тези периода — V и IV в. пр. н. е., е в същност периодът на разцвета на тракийската култура. През този период Тракия се отклонява рязко от развитието на европейските народи, голямата част от които са на ниско равнище, и постепенно се приобщава към Ориента. Траките, също както техните съседи, скитите, в Южна Русия, се намират под мощното влияние на Персия и Гърция. Поради това в Тракия се развива култура, която е подобна на скитската, но която се развива върху тракийска основа. По този начин около Черно море се явява един голям културен кръг, притежаващ своеобразна култура, която в основата си е културата на Ориента, на Асирия, Вавилон, Персия, но пречупена през призмата на гледане на различните народи, усвоена според степента на развитието на тези народи. Това позволява постепенно елементи от културите на всички тези народи да преминават от един в друг и довежда до толкова силно смесване на тяхното изкуство, че често пъти ние виждаме у тях почти еднакви неща.

В този момент тракийската култура, обогатена от контакта си с по-високите култури на своите южни съседи, на свой ред играе голяма роля в обогатяването и развитието на културата на народите, които живеят по Средния и Горния Дунав и които възприемат от траките нови и нови културни елементи. Най-високата точка на това развитие е краят на този период, който завършва с проникването на келтите в Тракия. Засилването на контакта между Тракия и келтите е довел у нейните северозападни съседи много нововъведения, в изкуството им много мотиви и орнаменти, които преди този контакт през IV и особено в началото на III в. пр. н. е. не съществуват. По този начин Тракия става една трансмисия за предаване на културни елементи от юг на север, роля, която едно хилядолетие по-късно поема нашият народ, поема българската държава.

Вторият период на разцвет на тракийската култура е времето на римското владичество в Тракия. Завоевателите ускорили естественния процес на развитие на тракийското общество и тракийската култура, която постепенно и неусетно започва да губи оригиналните си форми и вече е много по-зависима от културата на римляните. Поставена в границите на една огромна империя, владееща цялото Средиземно море, Тракия представлява една малка област, която все още се опитва да даде прояви на по-своеобразен начин на живот и на по-оригинална култура. Свързана тясно с развитието на източния свят и специално на Мала Азия, която доминира през тази епоха около Бяло и Черно море в културно отношение, Тракия възстановява своето положение на връзка между културата на юга, сега в Италия и Мала Азия, с културата на север.

В тази епоха траките, като южни съседи на славяните, които живеят зад Карпатите, са упражнили известно въздействие върху тяхната култура, както и върху културата на всички народи, които живеят в земите на север от Дунав.

Тракийското общество, организирано от завователите по римски образец, продължавало да дава все още прояви на своеобразността на своята култура в целия си живот, но те особено силно се проявявали в религията и в култа към мъртвите. И затова с премахването на езичеството и с въвеждането на християнството тези видими прояви на тракийската култура изчезват. С отделянето на Източната римска империя многобройните народи, които живеят в тази християнска държава, загубват постепенно физиономията си и тяхната култура, движена напред от един мощен център — Цариград, добива много по-единен характер, унифицира се, губи постепенно своята оригинална физиономия.

Някогашната богата тракийска култура сега е затрупана под земята. Градовете на траките са съборени, а могилите крият дълбоко в своите недра древните гробници. Ето в този християнски свят, който се бори отчаяно срещу настъпващите славяни и българи и в който траките са полуизчезнали, се втурват нашите прадеди. Те завладяват тракийските земи със силата на оръжието си и върху развалините на тракийските градове и села издигат своите селища. Част от завареното население загива в борбата, друга част се изселва на юг, но една част от него остава да живее в пределите на българската държава, в създаденото от българите общество и играе ролята на посредник в бързото възприемане на византийската култура от българския народ. Това население е предало много стари обичаи и вярвания, много културни думи и термини на българите, с негово посредничество християнството се е разпространило в България преди покръстването, въобще в много случаи то е действувало като един фактор, който улеснявал приобщаването на нашите прадеди славяните и прабългарите, дошли от север и изток, към културата, наследена от древността, която в тяхната отдалечена прародина преди това достигала само като далечно ехо.

ПРОВЕРЕНО
1970 г.